

Title Code:MAHMAR46796

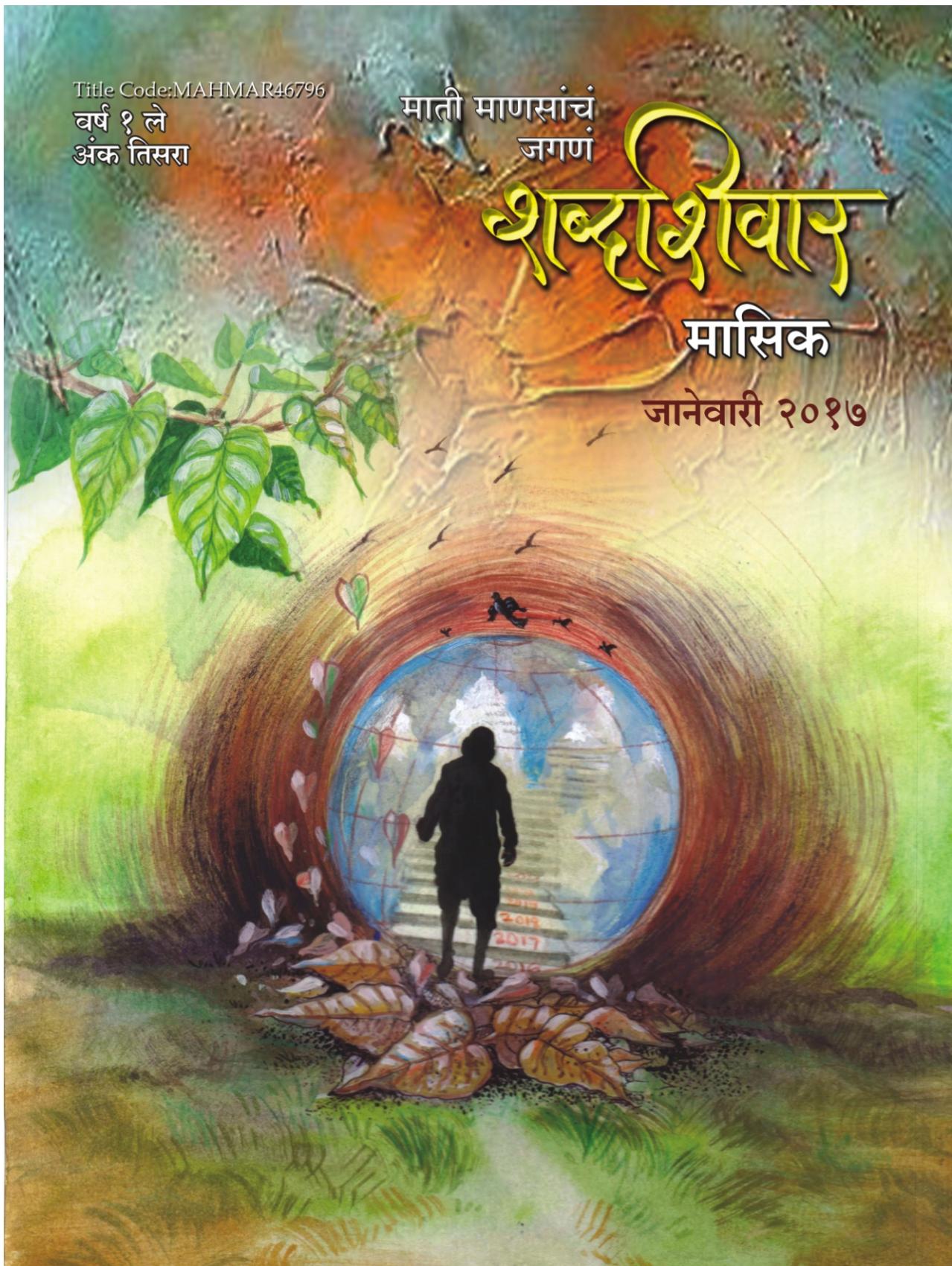
वर्ष १ ले
अंक तिसरा

माती माणसांचं
जगणं

श्रावणीवार

मासिक

जानेवारी २०१७

वर्ष पहिले अंक तिसरा
जानेवारी २०१७

संपादक

इंद्रजित घुले

७२४९०२९५८९

व्यवस्थापकीय संपादक

सौ. कुमुदिनी सिध्देश्वर घुले

७५०७५०७०७७

संपादन सहाय्य : हजरत काझी

रेखाटने : श्रीधर अंभोरे / १

मुख्यपृष्ठ/शीर्षकचित्र : गणेश पुंडेकर

अंक रचना : संतोष कांबळे

मुख्यपृष्ठ सजावट : रविराज खिलारे

मुद्रित शोधन : पुरुषोत्तम नगरकर

जाहिरात विभाग :

सच्यद शेख ९८२२७०१६५७

अंकाची किंमत : २५ रु.

वर्गणी : वार्षिक-३०० रु.

द्विवार्षिक-५०० रु.

त्रिवार्षिक-७०० रु.

पत्ता : सप्तर्षी असोसिएट्स अॅन्ड पब्लिकेशन्स,
गट नं. ८४/२, संत दामाजी महाविद्यालयामागे,
मंगळवेढा, जि. सोलापूर. पिन-४१३३०५
ई-मेल: shabdshivar@gmail.com
वेबसाईट : saptarsheebooks.com

आपली वर्गणी डी.डी., मनीऑर्डर किंवा
खात्यावर पाठवू शकता.

डी.डी. किंवा चेकसाठी :

सप्तर्षी असोसिएट्स अॅन्ड पब्लिकेशन्स,
या नावे- स्टेट बँक ऑफ इंडिया

खाते क्र.: ३२११६६११८५

(IFS Code - SBIN०००७१५६)

या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक/ व्यवस्थापकीय
संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

विधी कार्यक्षेत्र सोलापूर जिल्हा

माती
माणसांचं
जगणं

शब्दशीवार

मासिक

संपादकीय....

जगण किरकोळ करणारा काळ

भिकारचोट काळ आहे. कि त्याला आपण तसं केलं? सगळं पदरात आहे पण पदरच फाटका. या फाटक्या पदराच्या माणसाचं कसं होणार? केस रंगवण्यापासून ते जगण रंगवण्यापर्यंत सोयी आल्या; पण जीव रंगत नाही आणि रमतही नाही. त्याचं काय करायचं? जीवनाच्या सर्वांगाला जाळ व्यापलाय आणि माणूस त्याच्या मोहात पडलाय. ही कसली आगप्रेमाची मोहक दुनिया? जिथं विधंस आहे तिकडे पाय ओढ घेतायत. ही नवीभूल! काय म्हणावं तिला? अरे! फेकून दिलं माणसानं काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर हे मायावी जग आणि पाहिलं खोल आत. स्वतःच्या आत. हे पाहणं हरवलेली दृष्टी आणि काळोखप्रियतेच्याच गोष्टी; अंधारावर जीव जडवत आहेत.

हे संस्कृतीचं, समाजाचं, धावत्या माणसाचं बेडौल, बेढब रूप. जाहिरात सांगेल ते खाणारी, जाहिरातीतल्या सारखंच घर बांधणारी, जे उपलब्ध आहे तीच फॅशन. तेच अपरिहार्य. हे कौतुकाचं की किळसवाणं? विचार करण्याचं सामर्थ्य हरवतय, बुद्धीचं कार्य विकलांग होतंय. माणसाच्या स्वःसामर्थ्याला लकवा मारल्यासारखं झालंय आणि जुन्या-जाणत्या म्हातारीच्या तोंडून शिकल्या सवरल्याच्या वेंधळेपणावर अनुभवसंपन्न उपदेशाचं वाक्य पडतय, “डोक्यात थोडा मेंदू ठीव!” आता खरंच उद्याच्या दिवसांसाठी माणसाला मेंदूची गरज आहे. अन्यथा उद्याचा काळ हा माणसाला किरकोळ बनवणारा काळ असेल.

प्रत्येक माणसात एक हरामखोर असतो आणि प्रत्येक हरामखोरात एक ईश्वरही असतो. आपण हरामखोराला वाव द्यायचा की आपल्यातल्या ईश्वराला? आपल्या जगण्यातील प्रत्येक संस्कृतीचा चेहरा हरवला आहे. ज्या पिढ्यांनी संस्कृती उदयास आणली ती माणसं पानगळीसारखी दरएक क्रतूत नाहीशी झाली. आता आपल्यासमोर जो संस्कृतीचा बटबटीत चेहरा आहे, तोच आपण आंजारून-गोंजारून त्याच्या प्रेमात पडतो. उत्साहानं नाचतो. कधी ताल धरतो तर कधी धिंगाणा घालतो. मग कुठं शोधायचा आपल्या संस्कृतीचा खरा चेहरा? एक अति सुधारलेपण आणि एक अति विस्कळीतपण घेऊन जन्माला आलंय हे जग. आजच्या संस्कृतीचं बेमिसाल नुतनीकरण

झालंय. ज्यांना मूळात जायला वेळ नाही ते वर वरचा अर्थ घेऊन नाचतात आणि आपण स्वतःला फसवत बसतो. आरशात पाहिलं तर आपला चेहरा दिसत नाही, फक्त मेकअप केलेलं कातडं दिसतं. स्वतःचा चेहरा पाहायचं म्हटलं तर मनात डोकाकून पाहायला हवं आणि स्वतःच्या मनात प्रामाणिकपणे पाहण्याची कला मोडकळीस आलीय.

‘दररोज रात्री झोपताना
डोक्यात उगीचच किरकिर
सकाळी उठताना
डोक्याला शिंगंबिंगं फुटतील की काय ?
असंच वाटत राहतं...
याचीच भीती दाटत राहते...’

कारण दिवसभर इतकी पश्चकूट्ये केलेली असतात.
सकाळी उठल्या उठल्या दररोज
डोकं चाचपून बघतो
शिंगंबिंगं काही फुटलेलं नसतं
चेहरा आनंदान
खुलून जातो

माणूस म्हणून जगण्याची
आणखी एक संधी मिळालेली संधी;

ही माणूस म्हणून जगण्याची मिळालेली संधी; खरोखरच तिचं सोनं करतो का आपण? आपल्यातला हरामखोर ईश्वर करता नाही आला, संत नाही करता आला, सज्जन नाही करता आला तरी निदान माणूस करता यावा. जीवनातल्या श्रद्धा नाही सापडल्या की, माणसाला अशी शिंगंफुटण्याची भीती वाटत राहते. जीवनातल्या श्रद्धा निश्चित करता यायला हव्यात. आपल्या आतलं प्रेम विकसित करता यायला हवं, डोळ्यांना दृष्टी देता यायला हवी. मनाला निर्मळता आणि भावनेला निरागसता प्रदान करण्याचं सामर्थ्य अंगी भिनावं. नुसतच पसायदानाच्या ओळी औपचारिकता म्हणून स्तब्ध होऊन गुणगुणल्याने आशयाचे झरे वाहणार नाहीत. त्या शब्दांमागील कर्तृत्व सत्यात आणावं लागेल. शब्दांना मोहोर येतो तो माणसाच्या कष्टानं, गाळलेल्या

घामावर. त्याचा आशय, भाव असतो तो आयुष्यभर केलेल्या त्यागमूल्यावर. माणसाची उंची वाढते, त्याच्या जगण्याची उंची नुसत्या शब्दांच्या टवटवीत फुलोन्याने वाढत नाही. माणसं आधी तशी जगतात, तशी वागतात. मग त्या आशयाचे शब्द निर्माण होतात. माणूस कार्य करतो. त्याला मेहनतीनं आणि श्रद्धेनं जीवापाड पूर्णत्वास नेऊन एका शिखरावर ठेवतो. तेव्हा कर्तृत्व हा शब्द तयार होतो. नुसत्या शब्दात सर्वकाही असतं तर फक्त शब्दकोशाच छापले गेले असते. शब्दकोशाच खपले गेले असते. असे शब्द आणि त्या शब्दांना जागवणारी माणसं संपतात तेव्हा त्याचे अर्थ शब्दकोशात शोधावे लागतात. ते जीवनात सापडूच शक्त नाहीत. प्रत्येक काळात शब्दांना नवा आशय देण्याचं सामर्थ्य असणारा एकमेव प्राणी –माणूस. त्याचं जगणं किरकोळ करणारा हा कालखंड. त्यालाच स्वतःला सावरायला हवं नव्या श्रद्धेनं, त्यागानं आणि कर्तृत्वानं. नाही तर एक नवी सुरुवात करावी लागेल...

“ही सोडावी वासाळ दलदल
निबिड, हिरव्या अरण्यात चालत राहावे
मोकळी भुसभुसीत जमीन शोधावी
हाताने माती टोकरावी
त्यात धान्याचे बी पेरावे
रानाशी लळा लावून
माणसासारखे जगावे ....”
एवढंच करावं लागेल.

नविन वर्ष आलंय. ते तर दरवर्षीच येतंय. मग त्याचं आपल्याला काय? आपल्या आयुष्यात काय उलथापालथ झाली? काय होणार आहे? जगताना आपण ठेचाकळतो, पडतो, रक्तबंबाळ होतो. रडत बसायचं मग? आयुष्यातील एवढे दिवस सरले. एवढी वर्षे सरली. लागणारच, पडणारच, रक्तबंबाळ होणारच. ‘दुःख तर पाचवीलाच पुजलंय’ अशी म्हातारी-कोतारी माणसं म्हणायची. अजूनही म्हणतायत. म्हणून त्यांचं जगणं थांबलं? त्यांचं हसणं थांबलं का? त्यांच्या जीवनावरील श्रद्धा संपल्या का? काहीच थांबत नाही. काहीच संपत नाही. चालावं तर लागतंच. सगळं किरकोळ होत असताना पाय रक्ताळलेत आणि मन भांबावलेलं आहे आणि विवंचनेच्या जंजाळातही आहे. भिंतीवरचं कॅलेंडर सांगतय, माझं तीनशे पासष्ट दिवसांचं एक चक्र पूर्ण झालं. काळानं अशी किती चक्रं पाहिली? हजार...? लाख...? कोटी...? गणतीच नाही. मग आपण थांबायचं? आयुष्यातल्या सरलेल्या एवढ्यावर्षानी काय दिलं? पुढेही ते काय देणार आहे? म्हणून थांबून कसं चालेल! रक्ताळलेल्या पायांनीच धावावं लागेल. चालावं तर लागेलच. किमान निराशा झटकून उठावं तर लागेलच. असं सांगारं हे नव्या वर्षाचं आगमन....आपण सगळेच्या सगळे आगतिक. कुणी कुणाला म्हणायचं नविन वर्ष सुखाचे जावो. तूर्तास सुख म्हणजे काय याचा तरी प्रत्येकास शोध लागो; एवढी प्रार्थना मात्र या शब्दसंसारात आपल्यासाठीच करावी वाटते.

कविता-४ ते ८

नीलम माणगावे
डी.के. शेख

काढंबरी अभिप्राय-९

दत्तात्रय जाधव
कुणाल शिरसाठे

विचारपीठावरून-१३

डॉ. नागनाथ कोत्तापळे

कथा-२३

महादेव माने

अनुभव-२८

डॉ.नवनाथ शिंदे

प्रतिक्रिया-३१

डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे
ऐश्वर्य पाटेकर

वेचक आणि वेधक-३२

काहीच नष्ट होत नसतं

भांडवली ज्ञान

गर्भाशय भाड्यानं देता येतं,
याचं भांडवली ज्ञान
झाल्यापासून ती,
एखाद्या गर्भश्रीमतासारखी
सुखावली

आपल्याजवळ सक्षम गर्भाशय
असल्याच्या जाणिवेन
ओटीपोटावरून हात फिरवत
स्वतःशीच म्हणाली,
केवढं मोठं
भांडवल आहे माझ्याजवळ
आणि मी स्वतःला
दरिद्री का समजते?

वर्षभराच्या बोलीनं
गर्भाशय भाड्यानं दिलं,
की पैसाच पैसा!
ना काबाडकष्ट
ना उपाशी मरणं
ना तुकड्यासाठी
वणवण फिरणं
अलीबाबाची गुहा
जवळ असताना
करंटेपणा कशाला?

तिनं मग एक रोपटं
आपल्या गर्भाशयात खोचलं
वादळ वारं
बेदरकार सोसलं

फळ-फळावळ-जाम
तूप-लोणी-भाजीपाला
सगळं ताजं ताजं

मिनरल वाटर पीत
पोटात खुशशाल
लोळायचं राजं!

वर्षभरसुद्धा नाही
अवघ्या साडे आठ महिन्यात
पिशवी झाली रिकामी
जिवाची झाली चैन
आणि...
भांडवल आलं कामी

पण नंतर,
एक कटकटच झाली
दुधाची धार
जाब विचारू लागली,
'आमचं काय करायचं ठरवलंयस?'
'काय करू?'
तिनं दुधालाच प्रश्न केला
'त्याच पोराला काढून देत जा!'
त्यानं उपाय सुचवला
'फुकट?'
तिच्या भुवया ताणल्या
'फुकट कशाला विकत दे.'
त्यानं सल्ला दिला

नीलम मानगावे
जयसिंगपूर
९४२१२००४२९

तेव्हापासून ती
दुभती म्हैस बनलीय!
आता, दुहेरी पैशांचा
ओघ सुरु झालाय
तिच्या देहाच्या पिंजऱ्याला
तुफान भाव आलाय

सोन्याचं अंड देणाऱ्या
कोंबडीपेक्षाही
ती किमती झालीय
या जागतिकीकरणात
आता पुन्हा नव्यानं
जपलं जाईल तिला
भाग भांडवलाच्या रूपात!

पण आताशा
ऐकू येऊ लागल्याहेत तिला
आतल्या हाका
दिसू लागला आहे
दबा धरून
बसलेला बोका
उजळू लागलाय तिच्या आत
एक नवा सूर्य
उखडून फेकू पाहतीय ती
नको असलेलं वीर्य
जपू पाहतीय आपलं स्वत्व
आपलं अस्तित्व
माणूसपणात

ऊठ बाई, जागी हो
दलाल फिरतोय
घरादारात!

सहा कविता

१

इतिहास

ह्या लढाईत त्यांनी
एवढे मारले

त्या लढाईत त्यांनी
एवढे कापले

ह्या लढाईत त्यांनी
एवढे यमसदनास धाडले

आणि त्या लढाईत त्यांनी....

अरे कापले, मारले, तोडले
यमसदनास धाडले म्हणजेच
इतिहास असतो की काय
फक्त?

डी.के.शेट

उस्मानाबाद

९५५२८४३३६५

२
हे सगळं मजेसाठी
चाललंय तर?

‘मंदिर-मस्जिद, धर्म-धर्मग्रंथ
जातीय दंगली
आणि भारत-पाकिस्तानची
क्रिकेट मॅच सोडून
दुसऱ्या विषयावरती
बोलता येणारच नाही का
आपल्याला?’
तो म्हणाला
“येईल, पण त्यात
काहीच मजा येणार नाही यार...”
‘हे सगळं मजेसाठी चाललंय तर...?’

तो मला

तो मला ‘मूर्ख’ म्हणाला
मी हसलो गालातल्या गालात

तो मला ‘नालायक’ म्हणाला
मी दुर्लक्ष केलं त्याच्याकडे

तो मला ‘हलकट’ म्हणाला
जाउद्या...म्हणू द्या...मी म्हटलं
मनातल्या मनात

तो मला ‘पाकिस्तानी’ म्हणाला
क्षणाचाही विलंब न करता
मी त्याच्या एक कानफटात लगावली

वास्तव

ते म्हणाले भाषणातून
आम्ही म्हणाले घोषणेतून
जात-पात मानू नये
मात्र
त्यांच्या आमच्या
सोयरिकीची वेळ आली तेब्हा
ते म्हणाले, “हमारी जात बडी है
तुम्हारी जात छोटी है”

दोघेही एका सुरात प्रश्नार्थक
ओरडलो, “अपना कैसा जमनेका?”

भांडणाचा प्रश्नच कुठं येतो रे?

तुझा धर्म तू ठेव मंदिरात
मी माझा धर्म ठेवतो
मस्जिदमध्ये

तू तुझा धर्म ठेव तुझ्या काळजात
मी ठेवतो माझा धर्म माझ्या हृदयात

येऊनकोस तू तुझा धर्म घेऊन रस्त्यावर
येणार नाही मी सुद्धा

तू समजून घे माझा धर्म
समजून घेतो मी तुझा
स्वच्छ, सरळ मनाने
कोणत्याही रंगाचा चष्मा
न लावता डोळ्यावरती

मग भांडणाचा
प्रश्नच कुठं येतो रे...?

अफजलखानाचीच औलाद फक्त?

अफजलखानाचीच औलाद होऊ शकतो का आम्ही फक्त ?

मजनू शहा, अहमदुल्ला शहा, हजरतमहल
अकबर, टिपू सुलतान, बहादूरशहा जफर
यांची नाही होऊ शकत आम्ही औलाद ?

आम्ही होऊ शकत नाही औलाद
रहीम, कबीर, अमीर खुसरो, वाजीदअलीशाह
वली दख्भनी, मीर, गालीब, इकबाल
काझी नजरुल इस्लाम, मौलाना आझाद,
सर सय्यद अहमद, शहानवाजखान
अशफाकउल्लाह, कुर्बान हूसेन, अब्दूल हमीद यांची ?

नूरखान बेग, इब्राहिमखान, दौलतखान
सिद्धी इब्राहिम, मदारी मेहतर
यांचीही होऊ शकत नाही आम्ही औलाद ?

अल्लादिया खाँ, बिसमिल्ला खान, साहीर
मजरूह, निदा फाजली, कैफी आझमी
सरदार अली जाफरी, कुर्रतूल ऐन हैदर
सफदर हाशमी, मर्ढूम, फैज, शेख महंमद,
सगनभाऊ, शाहीर अमर शेख, फातिम शेख
आबालाल रहेमान, डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम
यांची तरी होऊ शकतो की नाही आम्ही औलाद ?

कादंबरी अभिप्राय.....

‘सिंगल मिंगल’

श्रीरंजन आवटे

१७६२४२९०२४

पहिला अभिप्राय.....

प्रिय श्रीरंजन,

आजच ‘सिंगल-मिंगल’ वाचून झाली. तू मला स्थिरावूच दिले नाही. अगदी पहिल्या ओळीपासून शेवटच्या ओळीपर्यंत... कुठलेच कयास लावू दिले नाहीत की कोणते अंदाज बांधता आले, की पुढे काय होईल आता?... वाचत असताना ती संधीच तू वाचकाला दिली नाहीयेस... मी थोड्या वेळासाठी पुस्तक बंद केले पुढे काय होतेय हे ठरवण्यासाठी, पण अशक्य...

सोळाव्या वयातील निरागस प्रेमाचा फॉरमेट श्रुतीच्या ‘लॉग आउट’ ने दिला. जिथे तिने कादंबरी संपवली तेथून तू सुरुवात केलीस असे मला वाटते... ‘लॉग आउट’ चे नायक नायिका आता तारुण्याच्या अत्युच्च शिखरावर आहेत तुझ्या सिंगल-मिंगल मध्ये. वाट ओळखीची असली की माणूस अंधारातही धीटपणे चालतो. त्यामुळे या वयातील नायक एकाच वेळी अनेक प्रेमप्रकरणे हँडल करतो.

जशी मी कादंबरी सुरू करतो आणि पुढे सरकतो तसतशी पुस्तकाच्या पानांवरील अक्षरे आपोआप कॉपी होत राहतात आणि मेंदूच्या पटलावर सायमल्टेनिअसली पेस्ट होत राहतात. पेस्ट झालेली अक्षरे मेंदू आकलनशक्तीच्या स्कॅनरकडे पाठवतो आणि मनाच्या गाभाच्यात जन्म घेते एक भयानक अस्वस्थता... अमानुष द्वंद्व सुरू होते माझ्या आतल्या आत. कोणी कोणाचे सांत्वन करायचे... अस्वस्थता संपावी म्हणून मी गाभाच्याच्या बाहेर पळ काढावा आणि बाहेरच्या

श्रीरंजन आवटे यांची ‘सिंगल मिंगल’ ही नवी कोरी कादंबरी सुप्रसिद्ध दिग्दर्शक नागराज मंजुळे यांच्या हस्ते आणि मराठीतले ज्येष्ठ साहित्यिक जयंत पवार यांच्या उपस्थितीत प्रकाशित झाली... ही कादंबरी कशी आहे याचं परिक्षण म्हणा किंवा अभिरुचीच्या अंगाने घेतलेला आस्वाद म्हणा... तो पत्राच्या रूपाने आपल्यापर्यंत पोहचवला आहे. दत्तात्रेय जाधव आणि कुणाल शिरसाठे यांनी.

वास्तविकतेने अजूनच गर्भगळीत करावे.

मित्रा, अगाध लिहिलंस तू. मी पुस्तक संपबलं आणि कादंबरीचे तू केलेले समर्पण (...तरीही तुझ्याच्साठी) शेवटी वाचले. मित्रा, सान्या कादंबरीने येणारी अस्वस्थता एकीकडे आणि हे सर्व वाचून झाल्यावर, ‘तरीही तुझ्याच्साठी’. दुभंगला असतानाही नैतिक स्थलांतर करणे का तुला बंडखोरी वाटते. ही कसली अनैतिकता आहे की, ती म्हणत नाही तुला “मुळ्ह औऱ” ? सारं अनुत्तरितच राहतं राव...

पण मला हे कैवल्य कैरेक्टर आवडते. त्याचे एकांतात बडबडणे तर खूपच आवडते, त्याचं स्वतःची प्रत्येक मुळ्हमेंट नैतिक-अनैतिकतेच्या तराजूत तोलताना जाम आवडत, ‘हेरेक श्वास ऐच्छिक थोडाच असतो, अनैच्छिक श्वास सुसह्य बनवण्यासाठी हा मनोरम्य प्रवास’ असे प्रेमाचे स्पष्टीकरण देऊन प्रेमाच्या शोधात निघालेला कैवल्य, you can touch each other but you can’t touch other’s phon ही आजची परिस्थिती असताना स्वतःचा मेल वाचायला देणारा पारदर्शी कैवल्य, कवितेवर अमाप प्रेम करणारा कैवल्य, रेवतीमध्ये गुरफटणारा कैवल्य, मृणालवर मनसोक्त प्रेम करणारा कैवल्य, नेहासोबत स्वर्गमुख भोगणारा कैवल्य, कामुकता, भावुकता, हळवेपणा, शारीरिक आर्कर्षण.. अगदी जस्सच्या तस्सं उतरवणारा कैवल्य, ‘इसका रोना नहीं, की क्यूं तूने किया दिल बर्बाद, इसका गम है की बहोत देर में बर्बाद किया।’

असे गुणगुणत प्रेमभंगाचे अगाध दुःख झेलणारा कैवल्य. मला प्रचंड भावतो राव. पण हे सगळे वाचत असताना लेखक म्हणून तुझा नाद नाही राव...कैवल्य-नेहा, कैवल्य-रेवती, कैवल्य-मृणाल, कैवल्य-प्रीती, शरयू-वेदांत, सोनल-फिरोज, सुधीर-अय्यर मॅडम, रेवती-शैलेंद्र, रेवती-श्रेयस, प्रवीण-सुहासिनी, प्रवीण-सोनल आणि एकदा बाबा-अनोळखी बाई अशी कितीतरी पात्रे घुसवली आहेत, पण तू अजिबात लिंक तुटू दिली नाहीस वाचकाची. उलट याच पात्रांनी वाचकाला खिळवून ठेवले. याच पात्रांनी सस्पेन्स क्रियेट केले. एवढी सगळी पात्रं वाचकाला ओहरलोड वाटली नाहीत. आणि महत्त्वाचे म्हणजे यातील कविता भयंकर आवडल्या. यात झालेला पत्रव्यवहार तर परत परत वाचावासा वाटतोय. खूपच अंतर्मुख करायला लावतो. जणू ते माझेच पत्र आहे वाटते. म्हणजे मी लिहिलेलं.

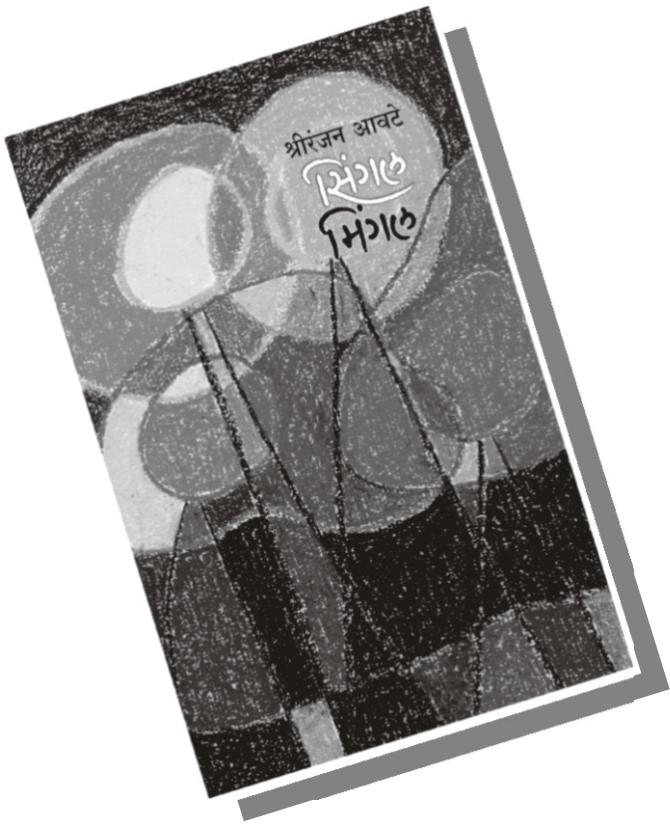
सर्वात इंटरेस्टिंग गोष्ट म्हणजे यातील शिवीगाळ. ती आपल्या दोघातील जवळीकता वाढवते. या शिवीगाळीमुळे मला तुझा नितांत आदर वाटायला लागलाय श्री.

पण खरं सांगतो श्री, तुझ्या समाजनिरीक्षणाची खूप दाद द्यावीशी वाटते. तुझ्या अभ्यासाला सा. दंडवत घालावा वाटतो. ‘आय ब्रो, आय लायनर, आय अॅश.’ कसले कसले शब्द वापरून तू मुर्लींची वर्णने करतोस, त्यांच्या स्लिवलेस टॉपांचे वर्णन करतोस. ‘सुखवस्तू कुटुंबातील फक्त वस्तूच सुखात असतात’ सामाजिक स्वैराचाराचे नकळत दर्शन देऊन जातोस. तुला मध्येच अस्मितेच्या राजकारणात भौतिक प्रश्न मागे पडलेत असे जाणून तू राजकीय विश्लेषक होतो, परसेप्शनची दुरुस्ती करण्यात वेळ घालवला तर जगायचे राहून जाईल असे सांगताना फिलॉसॉफर होतोस, मध्येच तू भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा पाया कसा आहे याची चिकित्सा करतो, तर तुला कधी शेतकन्यांच्या आत्महत्येबद्दल हळहळ वाटते, तर कधी भौतिकशास्त्राच्या संकल्पना मांडतोस आणि लगेचच कशाचे तरी उत्खनन करतोय. तूच इथली भकास शहरं रंगवतोय, तूच प्रेमाच्या संकल्पनाही विस्तारतोय, तुला इथे गालिब, गुलाम अली, नीदा फाजली, जगजीत सिंग आठवतात आणि तूच शेवटी म्हणतोय—हे रोनॉल्ड रेगन हे माझ्या डंकेल हे आर्यन लेडी

तुझे आभार कसे मानू? तुम्ही दिलीत भळभळणारी एक कविता माझ्या हातात...

मित्रा, तू व्यक्ती म्हणून अशक्य आहेस राव... कसा विश्वास ठेवायचा की तू ऐन पंचविशीतला लेखक आहे म्हणून आणि तुझी ही पहिलीच कादंबरी आहे म्हणून...फक्त स्वतःलाच माहीत असणारा माणूस तुझ्या कादंबरीने सार्वजनिक केला आहे. ही आजच्या काळाची स्टोरी आहे...आजच्या जनरेशनची स्टोरी आहे. म्हणून ती उद्या शिळी होणार आहे असे नाही. ती उद्या उगवणाऱ्या प्रत्येक ‘आज’साठी असेल. यातील स्टोरीचा सिक्वेन्स आणि सस्पेन्स पाहिला तर काळाच्या पटलावर इतिहास घडवणारी फिल्मही बनू शकते.

तुझाच,
दत्तात्रेय जाधव-अभियंता
९८५०५९२४२४

प्रिय श्रीरंजन,

तुझ्या काढंबरीच्या नाइन्थ क्लाउड वरून हळूहळू जमिनीवर पाय येऊ लागले आहेत, हे जमिनीवर टेकण्याआधी, त्याची अमुक तमुक शास्त्रीय चिकित्सा करण्याआधी अशा मधल्या अवस्थेत तुझ्या काढंबरीबद्दल बोलावं असं वाटतं.

खिळवून ठेवणारं आणि कसलीतरी अनामिक ओढ निर्माण करणारं आहे तुझं लेखन. मी कधी वाचायला घेतलं आणि कधी संपलं कळलं नाही. गुंत जाता तुम्ही एका प्रसंगातून दुसऱ्या, एका प्रश्नातून दुसऱ्या. प्रेम आणि नातेसंबंध याच्या शोधात आपण नेमकं काय हरवून बसतो हेच आपल्याला कळत नाही. काढंबरीमधील बहुतेक पात्रांचं हेच झालंय. भूक आणि संभोग या दोन्ही जगण्याच्या मूळभूत प्रेरणा आहेत, त्याच्या सोबत माणसाने आपली मूळ्ये जोडली आणि संस्कृती जन्माला आली. तिला आजच्या काळात टेक्नोलॉजीची मोठी साथ आहे. तिने आपल्या सेक्सच्या भावना एवढ्या प्रभावित आणि संवेदनशील करून टाकल्या आहेत की अगदी कैवल्यसारखी संवेदनशील व्यक्ती देखील त्यातून सुटला नाही. त्याची मोठाली स्वगतं प्रेमाचे अनेक आविष्कार

कैवल्य बाझकच्या आरशात पाहत असताना डबल डेकर बसमधली हिरव्या रंगाचा ड्रेस घातलेली मुलगी त्याला हलकेच हात दाखवते. अरे, कोण ही? अशा कातर वेळी ती हात दाखवून का गेली असेल? हा नव्ही कसला इशारा? या नि अशा अनेक प्रश्नांनी पोखरलेल्या कैवल्यच्या मनात सुरु होतो एक फ्लॅशबॅक...

तो उलगडत जातो वाचकाच्याही
डोळ्यांसमोर अन् सरू होतो तिचा
सनातन शोध...

...जिथं तिनं बोलावलं आहे, तिथं
ती उभी असेलच असं नाही आणि समजा
उभी असली तरी ती तीच असेल, असंही
नाही. ग्लोबलायझेशननं उभारलेल्या या
मयसभेत जगण्याचे खरे वाटावे असे
आभासी तुकडे पकडताना ही काढंबरी
आपल्याला नखशिखांत बदललेल्या
भवतालाची, उखडलेल्या नातेसंबंधाची
आणि बाजाराच्या महापुरात वाहून
जाणाऱ्या शहराची गोष्ट सांगत जाते.
नव्या पिढीलाच पेलणारी बोल्ड भाषा,
जगण्याला भिडण्याची बेगुमान वृत्ती,
अंधाऱ्या गुहेत शिरण्याचा बेदरकारपणा
आणि अनवट भाषेत जगण्याचा शोध
परिभाषित करण्याची अपरंपरा ताकद या
वैशिष्ट्यांमुळे श्रीरंजन आवटेंची 'सिंगल
मिंगल' मराठी काढंबरीत एका नव्या
दालनाची कवाडं किलकिली
करू पाहते...

दाखवत राहतात. जितक्या सहजपणे हस्तांदोलन आपण करतो किंवा हग करतो एकमेकांना तेवढंच सहजतेने आपण सेक्सकडे बघू शकू का? एवढ्या प्रगल्भपणे निसर्गाचा हा रासायनिक चमत्कार आपण आपल्या सगळ्या धारणा आणि जाणिवांपासून वेगळा करून बघू शकू का? हे आदर्शवादी किंवा अश्लील वाटू शकतं, म्हणून त्याला संस्कृतीपासून तोडलं पाहिजे जाणीवपूर्वक!

लैंगिक स्वातंत्र्य आजही एका मोठ्या आदिवासी समाजाचा भाग आहे. आणि तो नागरी समाजाला न उमगलेला पण टेक्नोलॉजी युगात आपल्याला अवगत असल्यासारखं आणि त्याबाबतच्या जाणिवा प्रगत झाल्यासारखं वाटू शकतं आणि त्यात आजचा मोठा वर्ग फसला आहे, त्यामुळे कैवल्य शेवटी त्याच्याच धारणांचा शिकार झालेला मला वाटला. ओपन रिलेशनशिप हा खूप चांगला शब्द आहे. त्यामार्गील धारणा केवळ सेक्सला केंद्र ठेवून आहेत त्यामुळे त्याला स्कोप असा तो किती? बन्याचवेळा जाळे आपण विणतो आणि त्यात आपणच फसतो असं काहीसं कैवल्यं झालं. रेवती एवढी स्वच्छंदी आहे की तिला नात्यामध्ये स्पेस न देणाऱ्या व्यक्तीला हाकलून देण्यासाठी वेळ नाही लागला. पण तीही अशा बिंदूवर उभी आहे की ती जिथून कोसळेल तिथे खाली तिला सावरायला तिला हात असतील की नाही माहीत नाही, पण ती त्याची तरतूद करून ठेवते.

मृणाल हे माझं आवडतं पात्र बनलं... तिला नातं कुठून कुठंपर्यंत घेऊन जायचं आहे हे कळलं आणि ती तसं ते घेऊन देखील गेली. प्रत्येक व्यक्तीला एक मर्यादा असते तशी तिला आहे. अनेक आहे त्यात तिला ओढत घेऊन जाणारं.

प्रत्येक व्यक्तीला एक केंद्र आणि परिघ असतोच, त्याच्या परिघाला अनेक परिघ स्पर्श करतात त्याच्या केंद्राजवळ अनेक केंद्रं येतात आणि जातातही. प्रत्येक केंद्र आणि परिघाचं एक वेगळं नातं असतं डिफाइन किंवा अनडिफाइन!

नाते डिफाइन होण्याची तयारी तेव्हाच सुरु होते जेव्हा त्या व्यक्तीचा केंद्र परिघ तुमच्या केंद्र आणि परिघासोबत एक लांबवरच्या प्रवासाला तयार होतो. अनडिफाइन नातेही लांबवरचा प्रवास करू शकते पण... जर ती मृणाल असेल तर.

आपण त्यांना नाव देण्याची घाई करू नये हे खरं

आहे, पण त्याला तिथे गरज आहे तिथे घेऊन मोकळं व्हावं... हे नात्यांचं पॉलिटिक्स असावं बहुतेक! रुढ अर्थाची नावे मी म्हणत नाहीये! त्यामुळे जेव्हा तुम्हाला रेवतीचा राग आणि कैवल्यची सहानुभूती वाटू लागते तेव्हा तुम्ही निकोप अवस्थेपासून इतके दूर गेलेले असता की तुम्हाला नातं म्हणजे काय? कशासाठी? याचं जरा देखील भान राहत नाही. जे रेवती आणि कैवल्य या दोघांनाही नाही. हे सारं काय आहे तर परात्मता आहे आजच्या काळाची! जिथे नातेसंबंध एवढे टेक्नॉमय आहेत की प्रेम हे एखाद्या 'अॅप'सारखं वाटावं... हवं तेव्हा इंस्टॉल, हवं तेव्हा अनइंस्टॉल!

हा एक मोठा संवाद होऊ शकेल, मला टाइप करायच्या कंटाळ्याने आवरतं घेतो.

काढंबरी ही मुंबईमध्ये घडत असली तरी ती वाचकाला मी राजारामपुल, फेसी रोड, कोथरूड, कर्वे रोड सगळं फिरून आलो लोणावळ्यापर्यंत.

मी दोन ते तीन वेळा मृणाल आणि कैवल्यचा पत्रव्यवहार वाचला मला तो एका सुंदर नात्याची चाहूल वाटली... एकदम जिवंत. तुझी लेखनशैली मस्त असल्याने तू वाचकाला एका धाग्यात मस्त गुंतून ठेवलंय म्हणजे त्याने पुस्तक एका बैठकीत खाली ठेवू नये असं मी स्वतः अनुभवत होतो. आता झोपूया असं मेंदू सांगत होता आणि मन सांगत होतं की अरे पुढे काय होतं ते न वाचता कसं काय सोडायचं हे! अर्थ कसे लावणार वागण्याच्या यांच्या...

मी का अर्थ लावू यांच्या वागण्याचे... असा प्रश्न अनेक वेळा डोकावून गेला पण मी पुढे वाचत राहिलो. सकाळी ५ पर्यंत नॉनस्टॉप. तेव्हा तू लेखक म्हणून वाचकाला पकडून ठेवण्यात पक्का निघाला असं वाटलं... लिटररी स्ट्रेटेजी कामयाब हो गयी!

मस्त लिहिलयस, मी एन्जॉय केलंय हे... अजून वाचायला मिळू देत...

कुणाल शिरसाठे

-प्रकल्प अधिकारी,
बार्टी

विचारपीठावरून....

ग्रामीण साहित्याची परिवर्तने

डॉ. नागनाथ कोतापल्ले

पुणे

८८०५७९०८८८

या संमेलनाचे अध्यक्ष आणि ज्येष्ठ ग्रामीण साहित्यिक लेखक डॉ. द.ता.भोसले, श्री सुरेश खरे आणि उपस्थित लेखक-रसिक मित्रहो.

सर्वप्रथम मी दादर-माटुंगा सांस्कृतिक केंद्राचे मनःपूर्वक आभार मानतो. मुंबईसारख्या महानगरामध्ये त्यांनी ग्रामीण साहित्यासंबंधी संमेलन आयोजित केले आहे. त्यात चर्चा, व्याख्याने, मुलाखती, कवी-संमेलने इत्यादी भरगच्च कार्यक्रम ठेवले आहेत. अशा प्रकारे ग्रामीण साहित्याला केंद्रस्थानी ठेवून संमेलन किंवा चर्चासत्र आयोजित करण्यात आल्याचे गेल्या कित्येक वर्षांत दिसत नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे महानगराच्या उभारणीसाठी ज्या सामान्य माणसाचे श्रम कारणी लागलेले असतात तो माणूस प्रामुख्याने ग्रामीण असतो. कुटून कुटून हे लोक आलेले असतात. कोकणातून अगर देशावरून. ते येतात ते तिथे त्यांना जगता येत नाही म्हणून हे खरेच आहे. मग ते महानगरांमध्ये येऊन जमेल तिथे राहतात. ऊर फुटेपर्यंत काम करतात. महानगरांची उभारणी करतात. परंतु या उभारणीमध्ये त्यांचा वाटा आहे असे कधी म्हटले जात नाही. मग त्यांच्या कला किंवा त्यांच्यावर लिहिलेल्या साहित्यासंबंधी बोलले जाणे या बाबी दुर्मिळच असतात. याच संदर्भात एक जुनी आठवण सांगायला हरकत नाही. पंधरा-वीस वर्षांपूर्वी एकदा येथील विद्यापीठीय अभ्यासक्रमाची चर्चा करताना असे लक्षात आले की येथील अभ्यासक्रमात ग्रामीण साहित्याचा ऐच्छिक म्हणूनही समावेश करण्यात आलेला नव्हता. त्या संदर्भात चौकशी करता असे सांगण्यात आले की, येथे ग्रामीण समाज कोठे

राहतो? सगळे शहरी लोक असतात. आपले विश्व आपण स्वतः होऊ.न किंती संकुचित करून टाकतो, हे या उदाहरणावरून सहज लक्षात येईल. अशा महानगरामध्ये ग्रामीण साहित्यासंबंधी आवर्जून संमेलन आयोजित केले जात आहे, ही निश्चितच आनंदाची आणि काही चांगले सूचित करणारी गोष्ट आहे. हे सगळे प्रारंभीच जरा विस्ताराने नोंदविले, त्याचे कारण असे की, निदान महाराष्ट्रात तरी लेखक-वाचक फार मोठ्या प्रमाणात आपापल्या अभिरुचीच्या वर्तुळाबाहेर झेप घेताना दिसत नाहीत. काही सन्माननीय अपवाद असले तरी एकूण चित्र मात्र फारसे समाधानकारक असत नाही. आपल्या अभिरुचीच्या जडणघडणीसाठी कोणत्या गोष्टी कारण असतात याची चर्चा विस्ताराने करण्याचे हे स्थळ नव्हे, परंतु जेव्हा आपण अमुक एक कलाकृती आवडली किंवा आवडली नाही असे म्हणतो, तेव्हा तेथे नेमके काय घडत असते? आपल्या व्यक्ती म्हणून हितसंबंधांना धोका निर्माण होईल अशी एखादी साहित्यकृती अगर लेखन आपणास आवडेल का? किंवा आपल्या मनातील ग्रह आणि पूर्वग्रहांमुळे आवडणे किंवा न आवडणे ठरते काय? उदाहरणार्थ उच्चभू माणसाला ग्रामीण माणूस जवळचा वाटतो का? ग्रामीण माणसाबद्दलचा एक तुच्छ, उपहासनीय भाव त्याच्या मनात असेल, तर तो त्याला जवळचा कसा वाटेल? असे अनेक ग्रह, पूर्वग्रह भारतीय माणसांच्या मनात असतात. म्हणूनच जवळजवळ १९६० पर्यंत महात्मा फुले यांचा मराठी साहित्यात क्षितिजवळ उल्लेख व्हायचा. अनुल्लेखाने मारणे अशी एक संज्ञा आपल्याकडे रुढ

झाली आहे. या संज्ञेचे आजपर्यंत किती बळी गेले आहेत, कुणास ठाउक! अभिरुचीसंबंधीच्या या वास्तवावर शंभर वर्षांपूर्वी सुप्रसिद्ध लेखक धनुर्धारी यांनी नेमके बोट ठेवले आहे. १९०३ साली धनुर्धारी यांनी ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारी ‘पिराजी पाटील’ ही काढंबरी लिहिली आहे. त्यांनी अनुवादिलेल्या ‘वाईकर भटजी’ ही काढंबरी (विकार ऑफ वेक फिल्ड या काढंबरीचा अनुवाद) या काढंबरीला त्या काळात बरीच मान्यता मिळालेली होती. अनेक आवृत्त्या प्रकाशित झालेल्या होत्या. परंतु त्यांनी स्वतंत्रपणे लिहिलेल्या ‘पिराजी पाटील’ या काढंबरीकडे मात्र दुर्लक्ष झाले हेही सांगितले पाहिजे. मराठी अभिरुचीची संकुचितता त्यांच्याही लक्षात आलेली होती असे दिसते. ‘पिराजी पाटील’ या काढंबरीच्या शेवटी त्यांनी लिहिले आहे-

‘पिराजी पाटील यांची हकिगत आम्ही काय म्हणून छापली असे लोक विचारतील...यास्तव खेड्याचे शेतकरी कुणब्याचे जसे रेखाटता आले(रेखाटण्याची साधने अनासाये उपलब्ध झाली) तसे चित्र महाराष्ट्रापुढे मांडण्याचा हा यन्त्र केला आहे. हे चित्र पाहून गाढ निद्रिस्त अशा महाराष्ट्राच्या अनेक मनोवृत्ती व कर्तव्यदक्षता आणि खरी माणुसकी जागी झाली आणि हा माझा शेतकरी, हे माझे देशबंधू, हा माझा बहुजन समाज एवढे नुसते वाटू लागले तर ही कहाणी सांगण्यात इतके श्रम केले त्याचे चीज झाल्यासारखे वाटणार आहे.’

१९०३ साली म्हणजे ११२ वर्षांपूर्वी धनुर्धारी यांनी जी भावना व्यक्त केली होती, ती आज तरी निर्माण झाली आहे का व ती वर्तनातून दिसते का, हा महत्वाचा प्रश्न आहे.

ग्रामीण समाजाबद्दल आणि ग्रामीण साहित्याबद्दल विचार करताना असे काही प्रश्न उपस्थित होणे अपरिहार्य आहे, असे मला वाटते.

येथे ग्रामीण साहित्याबद्दल विचार करावयाचा असला तरी तो केवळ साहित्याबद्दल असा करता येईल असे वाटत नाही. ग्रामीण समाज व त्यात होत गेलेली परिवर्तने, मराठी अभिरुचीचे प्रश्न आणि ग्रामीण साहित्य अशा तीन स्तरांवरून विचार करावा लागेल. ग्रामीण समाजाचा विचार करताना ग्राम आणि नगर अशा दोन वसाहती फार प्राचीन काळापासून होत्या असे दिसेल. अर्थात नगरांची संख्या अत्यल्पच होती. ही नगरेही आजच्यासारखी अवाढव्य आणि अक्राळ विक्राळ वाढलेली नव्हती. प्रामुख्याने

राज्यकारभार जेथून चालत असे व कष्टाची कामे न करणारी पुस्तकी माणसे जेथे राहत त्यांना नगरे म्हटली जात होते. अर्थात ही नगरे अतिशय समृद्ध होती. परंतु एकूण प्रजा मात्र खेड्यातच राहत होती. त्यामुळे जे वाइमय निर्माण होत असे ते प्रामुख्याने ग्रामीण भागातूनच निर्माण होत असे. देह, आळंदी, नरसी बामनी, जांब, मंगळवेदा अशा खेड्यामधून राहणारी मंडळीच महत्वपूर्ण लेखन करीत असत. त्यांच्या साहित्यातून येणाऱ्या उपमा, प्रतिमा आणि जीवनानुभव हा ग्राम परिसरातीलच होता. तेव्हा मध्ययुगामध्ये ग्रामीण साहित्य आणि शहरी साहित्य असा भेद करण्याचे कारणच नव्हते. परंतु इंग्रजांच्या आगमनानंतर शहरे अधिक ठळक होऊ लागली. कारण इंग्रजांमुळे या देशामध्ये यंत्रे आणि औद्योगिकरणासाठी जे भांडवल लागत असे, त्यातून भांडवलदारी अर्थव्यवस्था आली. याचा परिणाम असा झाला की, गेल्या कित्येक शतकांपासून सुरु असलेली व जरठ झालेल्या सरंजामी व्यवस्थेला घरघर लागली. परिणामतः माणूस केंद्रस्थानी येऊ शकेल अशी आधुनिकता आली. म्हणजे आधुनिक युगाच्या प्रारंभापासून शहरांचा खरा विकास सुरु झाला. सर्व प्रकारच्या अत्याधुनिक सुधारणा शहरांमधून होऊलागल्या. परिणामतः नगरे अधिक मोठी नगरे होऊलागली. पुढे ती महानगरे होऊलागली. त्याबरोबर नगरे आणि महानगरे संपत्तीची केंद्रे व्हायला लागली. स्वतंत्र्यानंतर अघोषितपणे शहरांच्या विस्तारीकरणाला प्रोत्साहन मिळत गेले. आता तर त्याला अधिकृतता मिळाली. असे जेव्हा होते, तेव्हा कोणाचे तरी शोषण व्हायला लागते. आपल्या देशात ते खेड्यांचे व्हायला लागले.

परिणामतः भारतातील खेडी संपूर्णतः उद्धवस्त होत आहेत. झाली आहेत. महात्मा गांधी यांनी खेडी स्वयंपूर्ण असतात, असू शकतात, म्हणून ‘खेड्याकडे चला’ अशी हाक दिली. परिणामतः काही काळ खेड्यांसंबंधी विचार सुरु झाला. त्याच काळात ग्रामीणांच्या जीवनाचा बरा-वाईट आविष्कार करणारे साहित्य निर्माण होऊ लागले. आज तर संपूर्ण खेडी अनेक अर्थानी उद्धवस्त झाली आहेत.

खेड्याच्या उद्धवस्तीकरणाची प्रक्रिया समजून घ्यायचे असेल तर भांडवलशाहीच्या आगमनापासून जागतिकीकरणापर्यंतचा मोठा कालखंड समजून घ्यावा लागतो. या प्रदीर्घ कालखंडातील भारताला प्राप झालेले

स्वातंत्र्य ही एक घटना होती. अर्थात ही महत्त्वाची घटना आहे, हेही नोंदविले पाहिजे. तसेच मानवताकेंद्री राज्यघटनेचा स्वीकार हीही महत्त्वाची घटना होती, याचीही नोंद केलीच पाहिजे.

खेड्याच्या उद्धृत्स्तीकरणाचा प्रारंभ साधारणतः १८५० पासून झाला, असे स्थूलमानाने नोंदवता येऊ शकेल. भांडवलसंचय आणि यांत्रिकीकरण जसजसे वाढत गेले, त्या क्रमाने खेड्यापाड्यात असणारे उद्योग संपत चालले. कपडा तयार करणारी यंत्रे आली आणि विणकर व कपड्याशी संबंधित उद्योग करणारी मंडळी देशोधडीला लागली. हळूहळू एक एक व्यवसाय संपत चालला. तेली, रंगारी, कुंभार, चांभार, लोहार, सुतार असे सारे व्यवसाय क्रमाक्रमाने संपत गेले. जवळ जवळ सर्व उत्पादने यंत्राधीन झाली. हे कधी तरी होणारच होते. ते झाले. प्रश्न मात्र ते ते व्यवसाय करणाऱ्यांचे निर्माण झाले. ते सारे देशोधडीला लागले. त्यावेळी एक महत्त्वाची गोष्ट करता आली असती. ती म्हणजे त्या त्या व्यावसायिकांना त्या त्या कारखान्यामध्ये सामावून घेणे. परंतु तसे झाले नाही. परिणामतः खेड्यापाड्यात असणारे शेकडो व्यवसाय नष्ट झाले. हे सर्व व्यावसायिक देशोधडीला लागले. यालाच आपण बलुतेदारी आणि तत्सम वर्गाच्या विपन्नावस्थेला प्रारंभ झाला असे म्हणू शकतो. त्यामुळे ग्रामीण भागातील हा वर्ग शहरांकडे स्थलांतरित होऊलागला. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी खेडी ही दलितांच्या शोषणाची केंद्र आहेत, त्यांनी ती सोडली पाहिजेत असे सांगितले आणि दलित शहरांकडे येऊलागले. महात्मा गांधी यांच्या खुनानंतर ब्राह्मणाही शहराकडे आले. शहरामध्ये लोक स्थलांतरित झाले असले तरी खेड्यामध्ये लोक राहिलेच नाहीत, असे नाही. आजही मोठ्या प्रमाणात बलुतेदारी व तत्सम व्यावसायिक तसेच दलित मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागात राहतात. त्यांचे व्यवसाय कधीच गेले आहेत. पण जगण्यासाठी ते आटापिटा करीत खेड्यातच आहेत.

हे व्यावसायिक जसे ग्रामीण भागाचे अपरिहार्य भाग होते, त्याचप्रमाणे शेतकरी नावाचा एक मोठा वर्ग प्राचीन काळापासून ग्रामीण भागात राहतो आहे. औद्यागीकरणाचे बरे-वाईट परिणाम ज्या प्रमाणे सर्व व्यवसायांवर झाले, त्याप्रमाणेच शेतीवरही झाले. शेतीतील काम करणारे बहुसंख्य लोक हळूहळू शहरांकडे स्थलांतरित होऊलागले.

आजही हे स्थलांतर चालूच आहे. म्हणजे शेतीतील मनुष्यबळ कमी होत चालले. या उलट इंग्रजांच्या एकछत्री अमलानंतर वेगवेगळ्या संस्थानांमधील सैन्य कमी होऊन ते सैनिक शेतीवर येऊ लागले. म्हणजे शेतीवरील बोजा वाढण्याची प्रक्रिया सुरु झाली. परिणामी एकीकडे शेतीवरील बोजा वाढत चालला आणि दुसरीकडे शेतीत काम करणाऱ्यांची संख्या कमी होत चालली. या प्रक्रियेतून शेतीला घरघर लागली. म्हणजे आधी बलुतेदारी आणि तत्सम वर्ग अडचणीत आला. त्यातून काही शहरांमध्ये आले. कारखान्यामध्ये काम करू लागले. परिणामतः शहरांमध्यल्या झोपडपट्ट्या वाढत चालल्या. परंतु जे शहरांमध्ये येऊ शकले नाहीत, खेड्यातच राहिले, त्यांचे जगणे अधिकाधिक कठीण होत गेले. त्या पाठोपाठ ग्रामीण जगण्याचा आणि संस्कृतीचाही केंद्रबिंद असलेला शेतकरीसमाजही अडचणीत येत गेला.

स्वातंत्र्यानंतर काही काळ शेतीसंबंधीची जाणीव नियोजनकर्त्याना होती. परंतु लवकरच ही जाणीव नष्ट होत गेली. शेतीमध्येही काही बदल घडत गेले. म्हणजे पूर्वी बियाण्यांच्या दृष्टीने स्वयंपूर्ण असणारा शेतकरी आता बियाणे पुरविणाऱ्या कंपन्यांवर विसंबून राहू लागला. त्यातून त्याची फसगत होऊ लागली. आजही होते आहे. शेतीला खते लागतात म्हणून रासायनिक खतांचे कारखाने आले. शासन शेतीपेक्षा या कारखानदारांना सवलती देऊ लागले. या रासायनिक खतांचे बरे-वाईट परिणाम झाले. शेतकरी अधिक अडचणीत येऊ लागला. महाराष्ट्रामध्ये काही भागातील शेतकरी नगदी पिकांकडे वळू लागले. त्यातून ज्चारी, बाजरी, गहू, दाळी अशा पिकांचे उत्पादनही कमी होऊलागले. हे सारे घडत असताना क्रमाने जमिनीचे छोटे-छोटे तुकडे होऊलागले. अशा छोट्या तुकड्यांमधील शेती परवडेनाशी झाली. त्यातून शेतकरी कर्जबाजारी झाला. खाजगी सावकारी प्रबळ होत गेली. खाजगी सावकार आणि बँकांच्या धोरणामुळे शेतकर्यांच्या अडचणीमध्ये वाढच होत चालली. शासकीय कायदे सद्दा शेतकर्यांच्या अडचणीत भर टाकणारेच ठरले. मोठी धरणे, रस्ते, सेझ असल्या असंख्य गोष्टीमुळे त्याच्या विपन्नावस्थेत भरच पडत चालली. असा सगळा प्रकार एकीकडे घडत असताना शेतीमालाच्या भावाचा प्रश्न ऐरणीवर आला. त्याच्या श्रमाचे तर सोडाच, पण घातलेल्या भांडवलाचाही परतावा येईनासा झाला. या

सगळ्यांना अधिक गती मिळाली ती जागतिकीकरणाच्या अधिकृत स्वीकारानंतर.

जागतिकीकरणाचे फार दूरगामी परिणाम आपल्या देशावर झाले. श्रमाचे मूल्य कमी होत गेले आणि मोजक्या लोकांची आर्थिक समृद्धी डोळे दिपवणारी असली, नोकरदारांना समृद्धी आलेली असली तरी समाजातील साधारणत: ८० टक्के लोक अधिक दरिद्री होत गेले. भारतातील ७० टक्के लोकांचे रोजचे उत्पन्न केवळ वीस रुपये असल्याचे चार पाच वर्षांपूर्वी भारत सरकारच्या अहवालामध्ये प्रसिद्ध झाले. हे लोक शहरात आहेत, तसेच खेड्यातही आहेत. किंबहुना जागतिकीकरणाचा सर्वाधिक फटका ग्रामीण भागाला बसला हे वास्तव आहे. परिणामत: १९९० पासून आजतागायत भारतभरात तीन लाखांपेक्षा अधिक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. त्या आजही चालूच आहेत. त्यातील सर्वाधिक महाराष्ट्रातील आहेत. तरीही महाराष्ट्र हे प्रगत राज्य आहे.

येथेच आणखी काही गोष्टींची नोंद केली पाहिजे. एक म्हणजे सातारा, सांगली, कोल्हापूर, पुणे आणि अर्ध नगर जिल्हा म्हणजे महाराष्ट्र नव्हे. महाराष्ट्र खूप मोठा आहे आणि त्यातील ग्रामीण महाराष्ट्राचे प्रश्न अधिकच तीव्र आहेत. दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे शहरीकरणाच्या शिथिल धोरणांमुळे उत्तम प्रतीची शेती सहजपणे बिगरशेती होऊन जाते आणि नवी शेती लागवडीखाली आणण्याचा मुळीसुद्धा प्रयत्न होत नाही. याचा भविष्यातील परिणामांचा विचार करण्यासाठी कोणालाही फुरसद नाही. एकंदरीत आज खेडी उद्धवस्त झाली आहेत. तेथील प्रश्न अक्राळ विक्राळ रूप धारण करीत आहेत. ग्रामीण माणसांचे जीवन दुःसह होऊन गेलेले आहे. असे क्रमाने ग्रामीण जीवन उद्धवस्त होत असताना त्या विरोधात काही उद्रेकही झाले आहेत. पहिला उद्रेक एकोणिसाव्या शतकातच साधारणत: १८६० नंतर झालेला दिसतो. ‘डेकन रॅयट्स’ या नावाने तो उद्रेक नोंदविला गेला आहे. खेरे म्हणजे १८६०-६५ नंतर भारतभर शेतकऱ्यांचे उद्रेक झाले. सतत पडणारा दुष्काळ आणि तत्कालीन शासनाची धोरणे या विरुद्धचे हे उद्रेक होते. या सर्व पार्श्वभूमीवर ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ हा महात्मा फुले यांचा ग्रंथ प्रकाशित झाला. ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ आणि महात्मा फुले यांचे एकूणच वाढमय शूद्रातिशूदांच्या दुःखाचा प्रखर उद्गार होता. पुढे कर्मवीर वि.रा. शिंदे यांनी

शेतीमालाच्या भावाचा प्रश्न उपस्थित केलेला होता. १९९० च्या दशकात दलित, ग्रामीण, आदिवासी साहित्याच्या चळवळी एकत्र बांधण्याचाही प्रयत्न झाला. याच काळात ग्रामीण साहित्याची चळवळ का उभी राहिली हा प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो. हा तोच काळ आहे, ज्या काळामध्ये आपला देश जागतिकीकरणासाठी तयार होत होता. पुढे १९९० मध्ये जागतिकीकरणाचा व त्या बरोबरच उदारीकरण, खाजगीकरणाचाही स्वीकार केला गेला. परिणामी जीवनातल्या तसेच साहित्यातल्या सांच्याच चळवळी उतागला लागल्या. जागतिकीकरणाचा समाजाच्या वेगवेगळ्या भागावर परिणाम होऊलागला. त्याचे सर्वाधिक परिणाम ग्रामीण भागांवर झाले, शहरांमधल्या आर्थिक दुर्बलांवरही झाले.

गेल्या शंभर-दीडशे वर्षात ग्रामीण समाजात झालेले बदल आणि त्याचे ग्रामीण समाजावर झालेले परिणाम याचा अत्यंत धावता आढावा येथे घेतला. कारण ग्रामीण वास्तव समजून घेतल्याशिवाय ग्रामीण साहित्य आणि त्या पुढील प्रश्न लक्षात येणार नाहीत. येथेच एक बाब आवर्जून सांगितली पाहिजे, ती अशी, जोपर्यंत ग्रामीण इलाखा ‘अस्मानी आणि सुलतानी’ संकटांपासून मुक्त होत नाही, तोपर्यंत आपल्या देशाला काही भवितव्य आहे, असे म्हणता येत नाही. म्हणून ग्रामीण इलाख्याच्या अभ्युदयाचे कार्यक्रम अग्रक्रमाने आखले पाहिजेत. अर्थात हा कार्यक्रम म्हणजे पुन्हा मध्ययुगाकडे नेणारा ‘देशीवाद’ म्हणजे चे पुनरुज्जीवनवाद मात्र नव्हे, हेही येथेच नोंदविले पाहिजे. एखाद्या विशिष्ट कालखंडातील, विशिष्ट समाजाची अभिरुची नेमकी कशी तयार होते, हा अतिशय गुंतागुंतीचा प्रश्न असतो. कारण अभिरुची ही गोष्ट केवळ साहित्य आणि कला यांच्यापुरतीच असत नाही. तिचा संस्कृतीशी आणि एकूण जीवन-व्यवहाराशी संबंध असतो. त्या त्या काळातील विचारप्रवाह हे त्या त्या काळातील अभिरुचीवर प्रभाव गाजवतात, हे जसे खेरे आहे त्याप्रमाणेच कुठल्याही समाजाची अभिरुची कधी एकसंध असत नाही. म्हणजे एकेकाळी महाराष्ट्रातील मध्यमवर्ग नाटके बघणे प्रतिष्ठेचे मानत होता तर कामगार वर्ग, ग्रामीण रसिक तमाशा व लोकनाट्य पाहणे यात काही गैर आहे असे मानत नव्हते. याचा अर्थ एवढाच की अभिरुची कधी एकसंध असत नाही, तीही तकड्या-तुकड्यात विभागलेली असू शकते. परंतु

यातील महत्वाची गोष्ट अशी की, जीवनाच्या इतर क्षेत्रांत ज्याप्रमाणे प्रभुत्वशाली वर्गाचे वर्चस्व असते, त्याप्रमाणे ते अभिरुचीच्या क्षेत्रातही असते. म्हणजे राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक इत्यादी. भारतासारख्या देशात ते जातीयसद्गळा असू शकते. नव्हे असते. याचा परिणाम वाचक, लेखक आणि एकूण साहित्य-व्यवहारावरही पडत असतो. किंबहुना त्या त्या काळातील प्रभुत्वशाली वर्गाच्या अभिरुचीचे बळी ज्या प्रमाणे वाचक होतात, त्याप्रमाणे लेखकही होत असतात. म्हणजे प्रभुत्वशाली वर्गाच्या अभिरुचीने काही संकेत निर्माण केलेले असतात. दृढ केलेले असतात. त्यामुळे महत्वाच्या पण अस्सल लेखनापासून वाचक जसे दूर राहू शकतात, त्याप्रमाणे लेखकही या संकेतांना बळी पडण्याची शक्यता असते. खरे म्हणजे प्रत्येक चांगला लेखक त्याच्याजवळ सांगण्यासारखे काही तरी असते म्हणूनच तो लेखन करण्यासाठी सिद्ध होतो. परंतु त्याच्यापुढे अनेक अडचणी असतात. मुख्य म्हणजे समोरच्या वाचकांची अभिरुची निश्चित झालेली असते. तेव्हा लोकांना आवडो किंवा न आवडो, लिहीत राहणे हा एक मार्ग त्याच्यापुढे असतो. दुसरा मार्ग म्हणजे आपल्याला जे सांगायचे ते सांगण्यासाठी रुढ झालेल्या अभिरुची-संकल्पनांचा व संकेतांचा स्वीकार करावयाचा. ह्या दोन्ही प्रकारांना मराठी ग्रामीण लेखक सामोरे गेले आहेत. अगदी ग्रांथीचे उदाहरण द्यायचे झाले तर ते महात्मा फुले यांचेच देता येईल. १८५५ मध्ये लिहिलेले ‘तृतीय रत्न’ हे मोठे वैशिष्ट्यपूर्ण नाटक होते. एक तर सामाजिक शोषणाचा थेट आविष्कार करणारे, पण रस्ता नाटकाचा (स्ट्रीट प्ले) आकृतिबंध स्वीकारणारे नाटक होते. परंतु पुढील शंभर सव्वाशे वर्षे हे नाटक लोकांना माहीतच नव्हते. महात्मा फुले यांच्या साहित्याचा गांभीर्यने विचार सुरु झाला तो विसाव्या शतकाच्या मध्यापासून पुढेच. कृष्णराव भालेकर, वि.ग.शिंदे, ताराबाई शिंदे, धनुर्धारी इत्यादी लेखक आणि सत्यशोधकी साहित्याला कित्येक वर्षे अंधारातच दिवस काढावे लागले. गेल्या तीस-चाळीस वर्षांमध्ये या साहित्याचा शोध घेणे, त्यातील निकेपण शोधणे इत्यादी बाबी सुरु झाल्या आहेत. म्हणजे प्रस्थापित अभिरुची, तिचे संकेत कितीही सकस आणि महत्वाचे साहित्य असले तरी त्याची उपेक्षा करू शकतात, हेच सिद्ध होते. आता अशी उपेक्षा करण्यामागची कारणे कोणती, यासाठी स्वतंत्र मीमांसा

करावी लागेल.

अब्बल इंग्रजी कालखंडामध्ये शोषितांच्या दृष्टीने जीवनाचा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न महात्मा फुले आणि पुढील कालखंडातील लेखक-कर्वीनी केला. त्यातून शेतकरी आणि ग्रामीण जीवनातील व्यथा वेदनांचा अस्सल, उत्कट आविष्कार तर प्रकट होत होताच, पण समाजाच्या पुनर्मार्डणीची एक दिशाही सूचित होत होती. परंतु या सर्वच साहित्याकडे प्रस्थापित अभिरुचीने दुर्लक्ष केले. एवढेच नाही तर टिंगल-टवाळीही केली. या लेखकांना उपेक्षेने मारण्याचे तंत्री अवलंबिले. म्हणजे उपेक्षेने मारण्याच्या तंत्राला शंभर-दीडशे वर्षांची ऐतिहासिक परंपरा आहे तर!

प्रारंभी ग्रामीणासंबंधीच्या साहित्यावर उपेक्षेचे हत्यार उगरल गेले. तर पुढच्या काळातील ग्रामीण लेखकांनी प्रभुत्वशाली वर्गाच्या अभिरुचीशी तडजोड केली. परिणामी हे साहित्य लोकप्रिय झाले, पण ग्रामीणांच्या जीवनवास्तवाचे चित्रण करण्यात कमी पडले, असे म्हणावे लागते. १९२० नंतर भारतीय राजकारणात महात्मा गांधी यांच्या राजकारणाचा उदय झाला. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे फार दूरगामी परिणाम एकूण भारतीय जीवनावर झाले. स्त्री-शूदांना स्वातंत्र्य चळवळीत सामील करून घेण्याचा प्रयत्न महात्मा गांधी यांनी केला, ही फार महत्वाची गोष्ट होती. त्यांनीच ग्रामीणासंबंधीचे एक नवे भान दिले. परिणामतः भारतीय भाषांमध्ये गांधीवादी जाणिवा प्रभावी झाल्या. ग्रामीण जीवनाकडे पाहण्याचा एक सहानुभूतीचा दृष्टिकोण विकसित झाला. मराठीतही ग्रामीण परिसरातील व्यक्ती कथा-काढबंधांमधून प्रकट होऊ लागल्या. ही चांगलीच गोष्ट झाली. परंतु तत्कालीन मराठी साहित्यामध्ये स्वप्नरंजनाचे युग अवतरले होते. विशेषतः ना.सी.फडके यांनी रंजनप्रधान लेखनाचे एक तंत्र विकसित केले होते. वि.स.खांडेकर आणि ग.त्र्यं.माडखोलकरांना जीवनासंबंधी काही वेगळे सांगायचे होते, तरीही त्यांचा एकूण बाज हा स्वप्नरंजनपरेचाच होता. किंबहुना संपूर्ण मराठी अभिरुची या स्वप्नरंजनाला शरण गेलेली होती. परिणामी गांधीवादी प्रेरणा घेऊन आलेले ग्रामीण लेखक या स्वप्नरंजनाच्या खोड्यात अलगद अडकून पडले. वस्तुतः म.भा.भोसले, ग.ल.ठोकळ, र.वा.दिघे, रामतनय या लेखकांजवळ ग्रामीण जीवनाचा अस्सल अनुभव होता. विशेषतः र.वा.दिघे यांना कृषिजीवनाचा अनुभव तर होताच, पण आस्थाही होती. त्यातून काही प्रमाणात ग्रामीण

जाणिवा निश्चितच प्रकट झाल्या आहेत. तरीही या कालखंडातील ग्रामीण साहित्य ग्रामीण जीवनातील ताण-तणाव व्यक्त करू शकलेले आहे, असे म्हणता येत नाही. या लोकप्रिय साहित्याच्या लाटेमध्ये वि.ना.हडपांच्या ग्रामीण काढंबन्यांकडे दुर्लक्ष होणे अगदी स्वाभाविक होते आणि झालेही तसेच.

खेरे म्हणजे १९२० ते १९७० पर्यंतचा संपूर्ण कालखंड जर पाहिला तर भारतात आणि जगभरात केवळ्या तरी उलथापालथी घडत होत्या. पहिले महायुद्ध संपले असले तरी त्याचे परिणाम भारतावरही काही प्रमाणात झाले. पुढे दुसरे महायुद्ध, भारतीय स्वातंत्र्यलढा, पुढं डॉ.आंबेडकरांचा शोषितांच्या मुक्तीचा लढा, कामगारांचे लढे, पुढे भाषावार प्रांतरचना इत्यादी किंती तरी महत्त्वाच्या घटना घडल्या. भारताची स्वातंत्र्यप्राप्ती आणि संविधानाचा स्वीकार या युगप्रवर्तक घटना होत्या. महात्मा गांधी यांचा खून तर युगानुयुगे लक्षात राहील अशी घटना. परंतु या घटना आणि त्यानिमित्ताने जनजीवनात जी वादळे निर्माण झाली, त्याचे मराठी साहित्यात किंती प्रतिबिंब पडले, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे.युगप्रवर्तक घटना होत्या. महात्मा गांधी यांचा खून तर युगानुयुगे लक्षात राहील अशी घटना. परंतु या घटना आणि त्यानिमित्ताने जनजीवनात जी वादळे निर्माण झाली, त्याचे मराठी साहित्यात किंती प्रतिबिंब पडले, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. साठोतरी साहित्य,साठोतरी साहित्य म्हणून खेरेच परिवर्तन झाले असे म्हणता येत नाही. १९७० च्या आसपास स्वातंत्र्यानंतर जन्मलेली पिढी व्यवस्थेला प्रश्न विचारू लागली आणि त्यातून मराठी साहित्यातील विविध चळवळींचा उदय झाला. दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य या प्रमुख चळवळी. १९७० नंतरच्या या कालखंडातील लेखक वास्तवाचे केवळ चित्रण करीत नाहीत तर त्या वास्तवामागील हितसंबंधांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतात. व्यवस्थेला प्रश्न विचारतात आणि जीवनाच्या पुनर्मांडणीच्या प्रारूपाचा ध्यास घेतात. म्हणून या काळातील लेखन अधिक समाजसंबंद्ध आहे. रा.र.बोराडे, आनंद यादव, द.ता. भोसले हे लेखक ७०च्या आधीपासून लिहीत असले तरी त्यांचे महत्त्वाचे लेखन १९७० नंतरच प्रकाशित झालेले आहे.

ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीची भाषा साधारणत: १९८०च्या दरम्यान सुरु झाली. त्याचे एक ठळक कारण

शरद जोशी यांच्या शेतकरी संघटनेने ग्रामीणांना आणि लेखकांनाही मोठे भान दिले. ग्रामीण जीवनाकडे पाहण्याची एक दृष्टी दिली. ग्रामीण जीवनातील महत्त्वाचे प्रश्न शेतकरी संघटनेने ऐरणीवर आणले. पुढे शेतकरी संघटनेची चळवळ मंदावत गेली. ग्रामीण साहित्याची चळवळही इतर साहित्य चळवळीबरोबर निष्प्रभ होत गेली. याचा अर्थ असा की, ग्रामीण साहित्याची चळवळ अल्पकाळ कार्यरत होती. पण तिने ग्रामीण भागातील लेखकांना आत्मविश्वास दिला. ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीचे तत्त्वज्ञान काय असा प्रश्न तेव्हा विचारला गेला. खेरे म्हणजे महात्मा फुले यांच्यापासून शरद जोशी यांच्यापर्यंत जे चिंतन झाले आहे, तेच ग्रामीण साहित्य चळवळीचे तत्त्वज्ञान आहे. कुठल्याही चळवळीला तत्त्वज्ञानाची आवश्यकता असते, कारण त्यातून एक अन्वेषण दृष्टी प्राप्त होत असते. परंतु ग्रामीण साहित्य चळवळीच्यामागे असू शकणारे तत्त्वज्ञान, विचारव्यूह चळवळीतील लोकांनी सांगण्याचा प्रयत्न केला नाही, हीही वस्तुस्थिती आहे. तरीही एक अन्वेषण दृष्टी स्वीकारून लेखन करणाऱ्या लेखकांमध्ये, अर्थात १९७० नंतर उदयाला आलेले, भास्कर चंदनशिव यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. वासुदेव मुलाटे आणि इतर काही लेखकांनी या दृष्टीने प्रयत्न केले.

पुढे जागतिकीकरणाचे सर्वदूर आणि सखोल परिणाम सर्वत्र झाले. १९९० नंतर उदयाला आलेल्या लेखक-कवींनी मात्र ग्रामीण जीवनाची होरपळ फार समर्थपणे प्रकट केली. सदानंद देशमुख, राजन गवस, श्रीकांत देशमुख, इंद्रजित भालेराव, आसाराम लोमटे, असे अनेक समर्थ लेखक १९९० नंतर उदयाला आले. या सर्व लेखकांना ग्रामीण जीवनातील ताण-तणावांची फार सूक्ष्म जाणीव आहे. त्यांचे लेखन अधिक समाजसंबंद्ध आहे. तसेच जीवनाच्या पुनर्मांडणीचे एक संकल्पनाचित्रही या लेखकांकडे आहे. त्यांचे कारण असे की त्यांच्या साहित्यनिर्मीतीमागे एक निश्चित अन्वेषण दृष्टी आहे. त्यामुळे ते प्रस्थापित अभिरुचीच्या दबावाखाली येत नाहीत किंवा या अभिरुचीशी तडजोडही करीत नाहीत. या कालखंडातील लेखकांचे थेट नाते महात्मा फुले आणि सत्यशोधकी परंपरेशी आहे. तसेच एकूण समाजपरिवर्तनासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांशी आपली नाळ जोडून घेणे आवश्यक आहे, याचीही जाण या लेखकांना आहे. साधारणत: प्रस्थापित

अभिरुची आणि ग्रामीण साहित्याची वाटचाल यांच्या संबंधाचा एक धावता आढावा येथे घेतला. यात तपशिलांची आणि तथ्यांचीही भर घालता येईल. तसेच लेखक-कवींच्या नावांचाही उल्लेख करता येईल.

येथपर्यंत ग्रामीण समाज, त्यात झालेली परिवर्तने आणि ग्रामीण लेखक आणि प्रस्थापित अभिरुची यांच्या संबंधाचा विचार केला. येथून पुढे 'शेतकऱ्याचा आसूड' पासून मागच्या दीडशे वर्षात जे ग्रामीण साहित्य निर्माण झाले, त्याचा धावता आढावा घ्यावा लागेल. हा आढावा घेताना वैचारिक साहित्य आणि ललित साहित्य या दोन्ही दृष्टीने ग्रामीण सहित्य समृद्ध आहे असे म्हणावे लागते. ग्रामीणांच्या शोषणाचा पहिला उद्रेक महात्मा फुले यांच्या साहित्यातून होतो. ते शेतकरी, काम करणारे, अस्पृश्य या सान्यांसाठी शूद्रातिशूद्र असा शब्द वापरतात. ते जातीचा कचित उल्लेख करतात. विशेषत: भारतातील अस्पृश्य जातीपैकी काही जातींचा ते निर्देश करतात. परंतु ते जेब्हा 'शूद्रातिशूद्र' असा शब्द वापरतात, तेब्बा त्यात सर्व काष्टकऱ्याचा निर्देश करतात. कारण या वर्गाचे शोषण एकाच माध्यमातून होते, आणि ते म्हणजे धर्म हे माध्यम. ज्या काळामध्ये जीवनातील सर्व प्रश्नांची उत्तरे धर्माच्या अनुषंगाने दिली जात होती, त्याकाळात धर्मद्वारेच मोठ्या प्रमाणात शोषण होत असे. धर्माच्या नावाखाली खोट्या नाळ्या कल्पना प्रसृत करणे, वृथा कर्मकांड स्तोम माजवणे आणि त्याद्वारे आपल्या उदरनिर्वाहाची सोय लावणे, हा प्रकार तत्कालीन पुरोहित वर्ग करीत असे. त्यातून शेतकरी, शेतमजूर आणि सर्व अस्पृश्यांचे शोषण होत असे. याशिवाय इंग्रज सरकार, व्यापारी आणि गावातील धनदांडगे शेतकऱ्यांचे शोषण कसे करतात, याचे फार सविस्तर विवेचन महात्मा फुले यांच्या वाड्यमयातून येते. हा मराठीतला अशा प्रकारचा पहिलाच, तरीही सशक्त आविष्कार आहे.

महात्मा फुले शेतकरी आणि ग्रामीणांच्या दुःखाचे मार्ग असणाऱ्या कारणांचा केवळ निर्देश करीत नाहीत, तर ते निवारणाचे मार्गही सुचवितात.

महात्मा फुले यांच्या वाड्यमयाची उपेक्षा तत्कालीन उच्चवर्णीय अभिरुचीने जरी केला असला तरी त्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन पुढे एक सशक्त चळवळ उभी राहिली आणि शेती, शेतकरी, श्रमिक आणि ग्रामीण जीवन यासंबंधीचे मूलगामी चिंतन प्रकट झाले आहे. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे

यांचा या संदर्भात विशेष उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी अस्पृश्यांच्या दुःस्थिती मागील कारणाचा संशोधनात्मक पद्धतीने विचार केला आहे, हे त्यांच्या कार्याचे पृथगात्म वेगळेपण असले तरी शेती आणि शेतकऱ्यांसंबंधी त्यांचे चिंतन मूलगामी आहे. त्यांनी मुख्यतः दोन प्रश्न चर्चेला घेतले आहेत. एक म्हणजे शेतीमालाला योग्य ती किंमत मिळत नाही हा आहे. निर्मात्याला आपल्या उत्पादनाचा भाव ठरविण्याचा अधिकार असला पाहिजे असे त्यांचे म्हणणे मान्य करावे लागते. जगामध्ये प्रत्येक उत्पादकाला आपल्या उत्पादनाचे मूल्य ठरविण्याचा अधिकार आहे. फक्त तो शेतकऱ्याला मात्र नाही. शेतीमालाचे भाव शासन आणि इतरच लोक ठरवीत असतात. आणि हा अन्याय आहे. परंतु आजतागायत परिस्थिती बदललेली नाही.

शेतकरी कामगाराप्रमाणे संप का करू शकत नाहीत याचाही त्यांनी विस्तृत आणि तर्कशुद्ध विचार केला आहे. महात्मा फुले यांचे अनुयायी कृष्णराव भालेकर यांनी शेतकऱ्यांच्या जीवनाचा वेध त्यांच्या निबंधांमधून घेतला आहे. विशेषत: शेतीचे हस्तांतरण कसे होत आहे, समाजातील धनदांडगे शेतीवर कशाप्रकारे कब्जा करीत आहे याचे त्यांनी केलेले विवेचन त्यांची अर्थशास्त्र विषयक जाण स्पष्ट करतात. तसेच धर्माच्या आडून शेतकऱ्यांचे शोषण किती प्रकारे होते हे तर ते सांगतातच, आणि त्यासाठी शेतकऱ्यांनी दैववादी होणे सोडले पाहिजे असेही सांगतात.

महात्मा फुले यांनी दिलेल्या अन्वेषण दृष्टीच्या अनुषंगाने जीवनाचे विश्लेषण करणाऱ्या लेखकांपैकी ते महत्त्वाचे लेखक आहेत. पुढे त्यांची व महात्मा फुले यांची परंपरा समर्थपणे जर कुणी सांभाळली असेल तर ती मुकुंदराव पाटील यांनी. तरवडीसारख्या अत्यंत छोट्या गावातून त्यांनी अर्धशतकभर पत्रकारिता केली आणि स्त्री, शूद्रातिशूद्रांना जागे करण्याचे काम केले. प्रबोधनपर लेखनाच्या आणि पत्रकारितेच्या इतिहासात मुकुंदराव पाटील यांची आवर्जून नोंद करावी लागेल.

सत्यशोधकी विचारांचा प्रसार प्रचार करण्यासाठी मराठीमध्ये विपुल रचना झाली आहे. या रचनांचा अभ्यास प्रा.अरुण शिंदे आणि डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी केला आहे. तरीही हे सगळे साहित्यरसिक, अभ्यासक आणि संशोधक यांची वाट पाहत आहे. त्याबरोबर ब्राह्मणेतर चळवळीचा उदय झाल्यानंतरही दिनकरराव जवळकर, भास्करराव जाधव

भाई, माथवराव बागल असे लेखक शोषित बहुजन समाजासंबंधी लिहीत होते. त्याचीही मोठी परंपरा आहे. या लेखकांचे साहित्यही अभ्यासले पाहिजे. खेरे म्हणजे महात्मा फुले यांच्यापासून ब्राह्मणेतर चळवळीतील लेखकांच्या साहित्यापर्यंतचे सर्व साहित्य समजून घेतल्याशिवाय ग्रामीण लेखन अधिक कसदार होणार नाही. किंवडुना हे आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात निर्माण झालेले ग्रामीण जीवनासंबंधीचे चिंतनपर लेखनही नव्याने लिहू पाहणाऱ्या ग्रामीण लेखकांनी समजून घेतले पाहिजे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील अधिक महत्वाचे लेखक म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शरद जोशी हे होते. महात्मा फुले यांच्याप्रमाणेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरही शेती करणाऱ्या सर्व जातींनी आपली जात शेतकरी आहे हेच सांगितले पाहिजे (शूद्रातिशूद्र-महात्मा फुले) असे म्हणतात. शरद जोशी यांनी तर शेतकऱ्यांचे लढे उभारले. त्यांनी छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा फुले यांच्या विषयी लिहिले आहे. त्यांच्या शेतकीविषयक भूमिकांचा वेद घेतला आहे. तसेच शेतकरी हा निर्माता आहे. त्याच्या निर्मितीवर, त्याच्या मूल्यनिश्चितीवर त्याचाच अधिकार असला पाहिजे हे सांगितले. ते अर्थशास्त्राचे अभ्यासक असल्याने त्यांनी शेतीचे अर्थशास्त्र मांडले आहे आणि शतकानुशतके शेतकऱ्यांचीच लूट करून साप्राज्ये कशी उभी राहतात हे सप्रमाण मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महात्मा फुले ते शरद जोशी या शंभर वर्षातील ग्रामीणासंबंधीच्या वैचारिक लेखनामध्ये शेती म्हणजे काय? शेतकरी आणि बलुतेदार कोण? शेती सुधारण्याचे उपाय कोणते? शेतीमालाच्या किमती कुणी तरी तिसराच ठरवीत असल्यामुळे त्यांची लूट कशी होते? दुष्काळ कसे पडतात? त्यातील मानवनिर्मित कसे असतात? अस्मानी संकटाबोरच सुलतानी संकटांनी शेतकरी म्हणजेच सर्व ग्रामीण कसे अडचणीत येतात? ग्रामीणांच्या शोषणात राजसत्तेबोरच धर्मसत्ताही कसा मोठा वाटा उचलत असते? ग्रामीणांच्या अंधश्रद्धा त्यांच्याच नाशास कशा कारण होतात? इ. प्रश्नांच्या अनुषंगाने या वैचारिक लेखनामधील विपुल चर्चा करण्यात आलेली आहे. परंतु दुःख असे होते की, वैचारिक लेखनाची जेव्हा चर्चा केली जाते तेव्हा हे सारेच लेखन कधीही चर्चेमध्ये येत नाही. जणू ग्रामीणांप्रमाणेच या महत्वाच्या लेखनालाही बहिष्कृत

करण्यात आलेले आहे.

ग्रामीणांच्या जीवनासंबंधी निर्माण झालेल्या ललित वाड्यमयाचा थोडक्यात आढावा घेणेही अवघड आहे. १८५५ साली लिहिल्या गेलेल्या ‘तृतीय रत्न’ या नाटकापासून आजतागायत विविध साहित्यकृती निर्माण झालेल्या आहेत. त्यातही चाकोरीबाहेरच्या कलाकृती म्हणून मुकुंदाव पाटील यांनी लिहिलेल्या ‘द्वाषास्त्री पराने’, ‘कुलकर्णी लीलामृत’, ‘बाळमुठीतील दिवस’(द.ता.भोसले), ‘कृष्णविवर’ (व.वा.बोधे) यांसारख्या अनेक साहित्यकृती आहेत. ग्रामीण नाटकांचा फारसा विचार केला जात नाही. अर्थात ती संख्येने कमीच आहेत. परंतु ‘आमदार सौभाग्यवती’ सारखे नाटक मराठी नाटकांच्या नाटकांच्या इतिहासात महत्वाचे आहे. प्रतिष्ठितांच्या रंगभूमीवर आलेली ‘पुढारी पाहिजे’, ‘अकलेच्या कांद्याची गोष्ट’, इ. लोकनाट्ये जशी महत्वाची आहेत, त्याप्रमाणेच ग्रामीणांचे रंजन करणाऱ्या वगनाट्यालाही शंभर वर्षाचा इतिहास आहे. साधारणत: १८५०-५५ च्या आसपास ‘मोहना बटावचा वग’ लोकरंगभूमीवर आला आणि त्यानंतर हजारो वग लोकरंगभूमीवर येत राहिले. परंतु त्याचा काही रीतसर विचार झाला असे दिसत नाही.

अशा चाकोरीबाहेरील ग्रामीण साहित्याबोरोबर कथा, काढंबरी वाड्यमयी समृद्ध आहे. मराठीतील पहिल्या वहिल्या ग्रामीण कथा-काढंबरी लेखनाचा उल्लेख करताना हरिभाऊआपटे यांच्या ‘काळ तर मोठा कठीण आला’या दीर्घ कथेचा उल्लेख करावा लागेल. त्यानंतरच्या महत्वाच्या काढंबच्या म्हणून ‘बळीबा पाटील’(१८८७) आणि ‘पिराजी पाटील’ या दोन काढंबच्यांचा उल्लेख करावा लागेल. ‘बळीबा पाटील’ ही कृष्णराव भालेकरांनी लिहिलेली काढंबरी प्रभावी कलाकृती नसली तरी महात्मा फुले यांनी दिलेल्या अन्वेषण दृष्टीचा प्रत्यय देते. ‘पिराजी पाटील’ ही काढंबरी ग्रामीणांच्या जगण्याचा अनुभव देते.

१९२० नंतर मात्र ग्रामीण कविता, कथा आणि काढंबरी या प्रकारांमध्ये अधिक प्रमाणात लेखन होऊ लागले. अर्थात १९२० ते ४५ या कालखंडातील लेखन प्रामुख्याने मध्यमवर्गीय अभिरुचीला शरण जाणारे, म्हणूनच स्वप्ररंजनपर असे असल्याचा उल्लेख यापूर्वीच केला आहे. ग.ल.ठोकळ, र.वा. दिघे आणि या काळात लिहिली गेलेली बहुसंख्य कविता याच स्वरूपाची आहे. यामध्ये म.भा.

भोसलेसारख्या आणखी काही लेखकांचा समावेश करता येईल. परंतु याच काळात लिहिणारे श्री.म.माटे मात्र ग्रामीण वास्तवाशी अधिकाधिक प्रामाणिक राहताना दिसतात. विशेष म्हणजे ग्रामीण भागातील अस्पृश्य आणि आदिवासी हेही त्यांच्या लेखनकक्षेत येतात. म्हणूनच श्री.म.माटे यांना ग्रामीण साहित्याच्या इतिहासात महत्वाचे स्थान देता येईल.

साधारणत: १९४५ च्या आसपास मराठीमध्ये नवसाहित्याचा प्रारंभ झाला. त्यामुळे मराठी साहित्यात अनेक परिवर्तने झाली. आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही बाबतीत ही परिवर्तने झाली. नव नवे प्रयोगही याच काळात सुरु झाले. नवसाहित्याचा प्रभाव पुढे १९७० पर्यंत जाणवत राहतो. पुढे त्यातील काही बाबी स्वीकारल्या जातात व नेहमीच्या होऊन जातात.

या नवसाहित्याच्या काळात ग्रामीण साहित्यही बदलले. मुख्य म्हणजे ते अधिकाधिक वास्तवसन्मुख होत गेले. ग्रामीणांच्या संज्ञेचा शोधही सुरु झाला. त्यामुळे एकीकडे प्रस्थापितांच्या अभिरुचीचा प्रभाव स्वीकारूनही ग्रामीण साहित्यात काही नवे बदल झाले. निर्मितीही मोठ्या प्रमाणात सुरु झाली. तरीही प्रयोगशीलतेमुळे, नव्या जाणिवांमुळे बदलते ग्रामवास्तव जसे यावे तसे आले का हा प्रश्नच निर्माण होऊ शकतो. **विशेषत:** महायुद्धाचे, स्वातंत्र्याचे आणि संविधान स्वीकाराचे परिणाम होऊन ग्रामीण समाज अधिक सजग होत होता. कूळ कायद्यांसारख्या कायद्यांमुळे ग्रामीण समाजात एक संघर्ष सुरु झाला होता. दलित आणि सर्वण असाही संघर्ष सरू झाला होता. परंतु याची जाणीव या काळातील ग्रामीण साहित्यातून क्वचितच व्यक्त झाली. शंकरराव खरात आणि अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्याचे वेगळेपण या संदर्भात विशेषच लक्षात येऊन जाते. व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील यांनी काही प्रमाणात ग्रामीण वास्तवाला भिडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

नवसाहित्याच्या कालखंडापासून आजपर्यंतच्या ग्रामीण साहित्याचा विशेष म्हणजे संख्यात्मक आणि गुणात्मक वाढ झालेली आहे. तेव्हा त्याचा विचार करण्यासाठी आशयाच्या व अभिव्यक्तीच्या अंगाने झालेल्या काही परिवर्तनाच्या आधारे काही सूत्रे निश्चित करावी लागतील. या सूत्रांच्या अनुषंगाने गेल्या ७०-७५ वर्षांतील ग्रामीण साहित्याचा विचार करता येऊ शकेल. अर्थात या

पद्धतीने सर्व लेखकांची आणि त्यांच्या साहित्यकृतींची नोंद करता येईलच असे नाही. म्हणजे त्यात भर घालता येईल.

१) साधारणत: इंग्रजांच्या काळापासूनच विकासाचे प्रकल्प मोठ्या प्रमाणात सुरु झाले. त्याचे बरेवाईट परिणाम ग्रामीण समाजावर झाले. त्याची पहिली अर्थपूर्ण नोंद बा.सी. मर्डेकर यांच्या ‘पाणी’ या कांदंबरीत होताना दिसते. पुढे विश्वास पाटील यांच्या ‘झाडाझडती’ या कांदंबरीचा उल्लेख करावा लागतो.

२) परिवर्तनाचे बरे-वाईट परिणाम समाजावर होत असतात. ग्रामीण समाजावरही होत असतात. अशा परिणामांचे चित्रण करणारी कांदंबरी म्हणून राजन गवस यांच्या ‘ब-बळीचा’ या कांदंबरीचा निर्देश करता येऊ शकतो. तसेच रूढी परंपरेमुळे मानवी जीवन कसे विद्रूप होऊन जाते त्याचे चित्रणही त्यांच्या ‘चौडकं’ व ‘भंडारभोग’ या कांदंबन्यांमधून होताना दिसते.

३) शेतकऱ्यांचे विविध प्रश्न आणि त्यांच्या आत्महत्यांमागील वास्तव सदानंद देशमुख यांच्या ‘बारोमास’मध्ये चित्रित होताना दिसते.

४) १९४५ नंतर विनोदाच्या अंगाने ग्रामीण माणसाचे चित्रण मोठ्या प्रमाणात झाले. शंकर पाटील, व्यंकटेश माडगूळकर, द.मा.मिरासदार, रा.र.बोराडे या लेखकांचा या संदर्भात उल्लेख करावा लागेल.

५) उपहास आणि उपरोधाच्या अंगाने ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडविणारी कांदंबरी म्हणून ‘मेड इंडिया’ या कांदंबरीचा निर्देश करावा लागेल.

६) ग्रामीण समाजावरील सरंजामी प्रभावाचे चित्रण करणारी कांदंबरी म्हणून ‘टारफुला’चा निर्देश करता येतो.

७) ग्रामीण जीवनातील घुसमट प्रभावीपणे चित्रित करणारे अनेक लेखक मराठीमध्ये आहेत. उद्धव शेळके, द.ता.भोसले, रा.र.बोराडे, भारत काळे, कृष्णात खोत, महादेव मोरे इत्यादी ही यादी आणखी वाढू शकेल.

८) नवे होणारे बदल पुष्कळदा जाचक होतात, हे खरे आहे. परंतु त्यामुळे बदल थांबत नाहीत. तसेच जुने ते चांगलेच होते असेही म्हणता येत नाही. परंतु ग्रामीण समाजासंबंधी चित्रण करताना असा पुनरुज्जीवनवादी दृष्टीकोन पुष्कळदा स्वीकारला जातो. उदाहरणार्थ- ‘गोतावळा’, ‘हिंदू’ इत्यादी.

९) विविध कारणांमुळे उद्धवस्त होणाऱ्या शेतीचे

आणि ग्राम जीवनाचे चित्रण ग्रामीण साहित्यातून येते. उदाहरणार्थ नामदेव माळी यांचे साहित्य.

१०) ग्रामीण भागातील दलित जीवनाचे चित्रण प्रामुख्याने अण्णाभाऊ साठे आणि शंकरराव खरात यांनी केलेले दिसते. नव्या काळात आसाराम लोमटे या लेखकाचा उल्लेख करावा लागेल.

११) दच्या खोन्यात राहणाऱ्या आदिवासींचे चित्रण १९२० पासूनच सरू झालेले दिसते. श्रीराम अत्तरदे, र.वा.दिघे या लेखकांचा आवर्जून उल्लेख केला जातो. १९७० नंतर लेखन करणाऱ्या मधुकर वाकोडे यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. तसेच स्वतः आदिवासी समाजातून आलेल्या लेखकांचाही उल्लेख करावा लागेल.

१२) एखाद्या विचारसरणीच्या अनुषंगाने ग्रामीण जीवनाचा शोध घेण्याचा प्रयत्नही मराठीत झालेला दिसतो. सत्यशोधक विचारप्रणालीच्या अनुषंगाने कृष्णराव भालेकर व मुकुंदराव पाटील व अन्य सत्यशोधकी लेखकांचा विचार करावा लागेल. तसेच गांधीवादाचा प्रभाव असणारे रामतनय, र.वा.दिघे आणि मार्क्सवादी प्रभावातून लेखन करणारे वि.वा.हडप यांचाही या संदर्भात निर्देश करता येईल.

१३) ग्रामीण जीवनाचा शोषणाऱ्या अनुषंगाने वेध घेणारे लेखनही मराठीमध्ये झालेले दिसते. ज्यात प्रामुख्याने भास्कर चंदनशिव, वासुदेव मुलाटे, श्रीकांत देशमुख, इंद्रजित भालेराव यांचा उल्लेख करावा लागेल.

१४) दलित साहित्याच्या उदयानंतर

आत्मनिवेदनपर लेखन महत्वाचे मानले जाऊ लागले. त्या दृष्टीनेही मराठीत विपुल निर्मिती झाली आहे. ठळक कलाकृती म्हणून ‘झोंबी’चा निर्देश करावा लागेल.

१५) ग्रामीण राजकारणाचे मराठी ग्रामीण

साहित्यात क्षेत्रात चित्रण होते. ‘आमदार सौभाग्यवती’, ‘उलट चालला प्रवाहो’ अशा एखाद्या दुसऱ्या कलाकृतीचाच उल्लेख करता येईल. याचा अर्थ असा की ग्रामीण राजकारणाचे चित्रण मराठीमध्ये फारसे होत नाही.

१६) धर्माच्या अनुषंगाने होणाऱ्या शोषणाचे चित्रण, किमान त्या निमित्ताने निर्माण होणारे ताणतणाव मात्र मराठीमध्ये चित्रित होत नाहीत.

(दादर-माटूंगा सांस्कृतिक केंद्र आयोजित दिनांक १८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी झालेल्या ग्रामीण साहित्य संमेलनातील डॉ. नागनाथ कोत्तापळे यांचे उदघाटनपर भाषण...)

राज्यस्तरीय साहित्य पुरस्कार

राज्यस्तरीय काळ पुरस्कार-२०१६
शेषटकार जगत्रीय रस्तारारी
राज्यस्तरीय साहित्य पुरस्कार-२०१६
मृतीशेष कामीवाई तुकाराम युते
राज्यस्तरीय कथा तेहिका (कथासंग्रह)
पुरस्कार-२०१६
मृतीशेष इंद्रभूत वसंतराव शिंके
राज्यस्तरीय रसी तेहिका साहित्य पुरस्कार-२०१६
वलीशाजा कृष्ण लेखन राज्यस्तरीय पुरस्कार-२०१६

राज्यस्तरीय साहित्य पुरस्कार

- पुरस्काराचे स्वरूप- रोख रळम, मृतीचिन्ह, सन्मानपत्र
- दरीत साहित्य प्रकारातील सर्व साहित्य हे ०१ जानेवारी २०१६ ते ३१ डिसेंबर २०१६ या कालावधीत प्रकाशित झालेले असावे.
- साहित्यिकीने प्रयोक्त पुरस्कारासाठी त्या अंतर्गत साहित्यकृतीच्या पुस्तकाची एक प्रत, लेखकाचा परिचय आणि फोटो पाठवावा
- प्रकाशकानी पाठविलेल्या पुस्तकाचाही ही या पुरस्कारामध्ये समावेश करण्यात येईल.
- लेखकांनी आपल्या प्रवेशिका दिनांक ३१ जानेवारी २०१७ अखेर पाठवावात.
- निवड समितीने निवडतेलेल्या साहित्यकृतीचा गौरव मराठी राजभाषा दिनानिमित आयोजित पुरस्कार वितरण सोहऱ्यात माच्यवरोच्या हस्ते वितरीत करण्यात येईल.
- आलेल्या प्रवेशिकांना स्वतंत्र पत्राने अधिक माहिती कलविष्णवात येईल.

आपली पुस्तके या पत्त्यादर पाठवावात :
श्री.गणेश सिद्धाराम यादव (कार्यवाह-मसाप शाखा मंगळवेदा)
'आशीर्वद', दामाळी रोड, मंगळवेदा, ता.मंगळवेदा, जि.सोलापूर-४१३३०४
संपर्क : ९५५००१२९२९१/७२४०२१५८१/९५६०६२७४३२

महाराष्ट्रातील ज्येष्ठ साहित्यिक, मान्यवर कवी, नवोदित लेखक, साहित्यिक संस्था, महाविद्यालये, ग्रंथालये यांच्यापर्यंत पोहचणाऱ्या या अंकामधील आपली जाहिरात आरक्षित करा योग्य दरात !

अंक मिळवण्यासाठी आणि वर्गीदार होण्यासाठी खालील नंबरवरती व्हॉट्सॅपवरून किंवा प्रत्यक्ष संपर्क करा.

मो : ९८२२७०१६५७

कथा....

सुरुंग

महादेव माने

खंडोबाची वाडी, ता.पलूस

९५६१९३३३२४

माळवाडीच्या उगवतीला डोंगराच्या बोगद्यानं जावा तसा गर्द झाडाच्या सावलीतून जाणारा डांबरी स्त्रा. तो थेट सांगलीला जातो. गावापासून मैलभर अंतरावर रस्त्यालगत बामणाचा मळा. आंबा, नारळाच्या झांडांनी बहरलेला. तिथून पुढं कासराभर अंतरावर गेलं की, म्हाळाप्पाचं दुपाकी छप्पर. पंधरा-वीस वर्षांपूर्वी चव्हाणाच्या शेतात म्हाळाप्पा राहायला आलेला. रानाची राखण होते आणि म्हाळाप्पा प्रामाणिक माणूस म्हणून त्याला शेतात राहायला परवानगी दिलेली. पावसापाण्याचं चिखलात वर्दळ नको म्हणून म्हाळाप्पानं डांबरीलगतच दुपाकी छपार उभं केल्यालं. वाकळ्या-तिकळ्या मेढी रोवून छपराचा सांगाडा उभा केलेला. छपरावर पानकणीस शेकारल्यालं. छपराच्या आतनं शेणा-मातीनं सारखलेलं. छपराच्या उजव्या बाजूला शेवन्याची चार मोठी दांडकी उभा करून पाल्याच्या कुडाची न्हाणी केल्याली. तर छपराच्या डाव्या बाजूला लिंबाच्या झाडाखाली बाभळीच्या चार मेढी रोवून रेडीला निवारा केलेला. बाजूलाच उकरंडा होता. छपराच्यासमोर लोखंडी मेकंला शेळीची पाट बांधलेली. वावन्याच्या हौसाबाईनं आरदलीनं दिलेली. एक वेत खायचं अन् पुढच्या वेळी गाभण घालून शेळी परत द्यायची हा रिवाज.

छपरात राहायला माणसं इन-मीन तीनिंच. म्हाळाप्पा, यल्लब्बा आणि संगी. खच्चून पाचएक फुटाचा म्हाळाप्पा, दात सपलेल्या बैलागत दिसतेला. चेहरा रापलेला...सुरकुतलेला आणि उतरणीला लागलेला. डोक्याला सदा टॉवेलची टापर. अंगात तांबडी बंडी आणि

कमरेला मातकटलेलं धोतर हा कायमचा लिबास. जवानीत म्हाळाप्पाचं बांशिंग लईच जड हुतं. तवा कुठं वयाच्या तिसव्या वर्षी त्याचं यल्लवाशी लग्र झालं. यल्लवा रानात राबायला घट्ट. माळवाडीतील बायकांच्या पुटूट्यातनं कामाला जायची. लग्नानंतर चौदा वर्षांनी तिला 'संगी' झाली. संगी आता सोळा सतरा वर्षांची झाली. यल्लवाचं पायताण तिला बसायला लागलं. ती दिवसभर सारखी आरशात पाहू लागली. कळती झाली तसं एकदा यल्लवाच भाकरी करता करता म्हाळाप्पाला म्हणाली,

"न्हवं...ऐकलं का?"

"काय...?"

"मळ्यात, आडरानात पोरगी संभळायची मजी..पदगात इस्तू बांधल्यागत हाय.. समद्यांची नदर काय सारखी नसती... उंग जीवाला घोर नंग" यल्लवा.

"जतंचा रामज्या म्हणतूंय तसं करू... खिलारवाडीचं पोरगं चांगलं... नंबरी हाय.. अंगानंबी नेटाक हाय..खाईल राबून" म्हाळाप्पा.

"खर्चाचं कसं करायचं वं?"

"पन्नासएक हजार खर्च ईल..पर कालच बामणाला घेऊन माळवाडीतल्या डेरीत गेल्तो... बामण मध्येस्ती म्हणून डेरीचा मालंक रेडीच्या दुधावर चाळीस हजार उचल देतो म्हणलाय..."

"बरं झालं बाय..रेडीनं तारलं बघा आपल्यास्नी, न्हायतर कोण देतंय गा येवढं पैकं रोजगाऱ्याला?" यल्लवा हरकली.

चार दिवसात संगीचं लगीन झालं. डेअरीवाल्याची चाळीस हजार उचल... गाडीला बांधलेलं पाच हजार आणि हातउसनं पाच हजार असं पन्नास हजार खर्च करून म्हाळाप्पानं संगीला उजवलं. म्हाळाप्पा आणि यल्वा लग्रात धाय मोकलून रडली. संगी नांदायला गेली.

संगी होती तेव्हा घरची पडंल ती कामं करायची. जनावराचं बघायची. आता मात्र रेडी व्यायला झाल्यापासून म्हाळाप्पा आणि यल्वा दोघांची तारांबळ उडू लागली. यल्वा रोजगाराला जाऊ लागली, म्हाळाप्पा वेळ मिळंल तसं रोजगाराची कामं खंडीत घेऊलागला. म्हाळाप्पा तसा कष्टाळू आणि प्रामाणिक माणूस. जनावरांची निगा राखावी तर म्हाळाप्पानंच. दोन वर्षांपूर्वी यल्वाच्या बहिणीनं पंढरपुरी जातीचं रेडकू दिल्यालं. उगं शेरडीगत पापी दिसायचं. पण यल्वा आणि म्हाळाप्पानं रोजगाऱ्याच्या शेतातलं मरकं-सरकं, बारीक वैरण, भांगलणीचं गवात, शिपराट, लब्हाळा, उसाचा पाला आणून रेडीला खाऊ घातला. बारीक वैरणीनं सुरुवातीला रेडीसारखी मुतायचीच. पाताळबीर शेण टाकायची. पण हळूहळू तिला वैरणीची सवय झाली. वैरण अंगाला लागली. रेडी बघता-बघता मोठी झाली. गाभण राहिली. तसं काजळागत काळीभोर दिसायला लागली. नववा महिना संपला तसी लय देखणी दिसू लागली. रेडी जातीनं पंढरपुरी, अगदी लांबार-उभार, रुंद कपाळ, लांबसङ्क तोंड, फुगीर नाक, तलवारीगत काळीभोर शिंगं, पाटीमांगं चौकात आणि निरगात सुटलेली, रेडीची कास तर कळशीगत झालेली. कासंचं सड टचार झालेलं, संध्याकाळी डास-चिल्टाचा त्रास होऊ नये म्हणून म्हाळाप्पा लोखंडी पाटीत शिणकुटं धुपंत ठेवायचा. सरकी पेंड परवडत न्हाय म्हणून मका दळून त्याचं गोळं करून चारायचा.

अशीच एकदा दुपार झालेली. यल्वा अजून रोजगारासं आली नव्हती. ऊन चांगलंच फोडंत होतं. अंगाची लाही होत होती. झाडाचं पान हलायला तयार नव्हतं. वारा तर कधीच परांदा झालेला. म्हाळाप्पा उठला तसं त्याचं गुडघ्यातलं हाड वाजलं. नेहमीप्रमाणेच, पाण्याची बादली रेडीपुढं ठेवली अन् पुन्हा दोन्ही ओठांचा चंबू करून हळुवार शीळ मारू लागला. रेडीनं पाण्याचा तळ गाठला. म्हाळाप्पानं कळशीतलं पाणी पुन्हा बादलीत ओतलं. रेडीनं पुन्हा अर्धी बादली संपवली. उरलेलं पाणी म्हाळाप्पानं रेडीच्या अंगावर मारलं तसं रेडी म्हाळाप्पाला चाटायला

लागली. एवढ्यात सावंताच्या विहिरीवर कामाला जाणाऱ्या दगडून शेताच्या तालीवरनं हाळी दिली,

“अंयास म्हाळाप्पा... म्हाळाप्पा है म्हाळाप्पास”

म्हाळाप्पानं रानाच्या तालीकडं बघितलं, उन्हाची तिरीप डोळ्यावं आली. त्यानं डोळं बारीक केलं आणि हाक मारली.

“आरं दगडू...तू हैस व्हय...ये ये पाणी पी.”

म्हाळाप्पानं मोग्यातलं गार पाणी दिलं तसं पाणी पीत पीतच म्हणाला, “म्हाळाप्पास चूना दे गड्या.”

“हं.. घे” छपराच्या कुडातली चुन्याची पुडी देत म्हाळाप्पा म्हणाला, “तंबाखू खातूस काय?”

“नगास, आरं दगडूस हिरीला पाण्याचा ठाव लागला का?”

“कुठलं राव.. नुस्तं काळं तंड लागलंय...पार मारली की हाताला झणझण्या येत्यात..लमाणी घाईला आली राव..” दगडू म्हणला.

“मग आता रं..?

“आता सुरुंग उडवायचं म्हणतंय मालक..बरं जातो म्हळाप्पा” दगडून असं म्हणत आपली वाट धरली. म्हाळाप्पानं मोग्यातलं पाणी घेतलं आणि एका दमात तांब्या संपवला. एवढ्यात रस्त्यावर एम.ए.टी. गाडी बंद झाल्याचा आवाज आला.

“आयलास कोण आलंय आसंल ह्या टायमाला?” असं म्हणत तो उठला तर भिलवडीचा बाळू मोरे येताना दिसला.

“मायलास ह्यो बरं का हिकडं आला आसं?” डोक्याच्या टावेलाची टापरी काढत म्हाळाप्पा मनातच म्हणाला.

बाळू मोरे म्हणजे पंचक्रोशीत उठबशीतला माणूस. जनावरांची खरेदी-विक्री करणे हा हेड्याचा धंदा. काळाकुळीत गडी. अंगानं छलाटा, एकशिवडी गुढीच्या काटीगत गडी. छपरी मिशा, नेहरू शर्ट आणि विजार नेहमी नीळ घातलेली. गळ्यात मफलर गुंडाळलेला आणि तोंडात पानाचा तोबरा भरलेला. आवाज नेहमी वरच्या पटीत. असा हा इसम.

“बाळू दादा यास.. बसा पाणी प्या.” म्हाळाप्पा म्हणाला.

“नगं..” चवड्यावर बसत म्हणाला.

बाळू मोरेन बटव्यातला पितळी आडकित्ता काढला. सुपारी कात्रिंतच म्हणाला, “बाजार आवंदा चढाच हाय.. म्हाळाप्पा, घे सुपारी.”

“नंग..मला सुपारी लागत्या.”

बोलण्यात बाळू हेडी चलाख. त्याची भिरभिरती नजर म्हाळाप्पावर स्थिरावली अन् खडा टाकलाच,

“काल माळावं हुतो.. कानावं आलं म्हणून इचारतो.”

“काय गा?”

“रेडीला कितवा म्हैना हाय?”

“म्हैना कुठला बाळूदादास आज उद्यावर आलीया.. दोन-तीन दिसात यील”

“रेडी द्याची का?” बाळू

“हे..हे..न्हाय-न्हाय. रेडी देवून काय करतासा? आवं पैसं काडल्यात डेरीतनं”

मुंगी चावल्यागत बाळू मोरे उठला. इजार झाडतंच रेडीजवळ गेला. नवखा माणूस बघितल्यावर रेडी बिथारली. तिनं तोंड पसारलं. डोळ्यात रेडी मावंना. काजळागत रेडी. मनातचं पैशाचा आडाखा बांधला आणि बंडीतली दोन हाजाराची गुलाबी नोट म्हाळाप्पाच्या हातावर ठेवत म्हणाला,

“हे बघ म्हाळाप्पा... रुपये बेचाळीस हजार देतो...इसारत घे. पैसं भागवून उद्या रेडी सोडतो.”

“आवं बाळू दादास मला रेडी द्यायची न्हायी तर..” क्षणभर खंडोबाचा अंगारा हातात घेतल्यागत म्हाळाप्पा म्हणाला.

“म्हाळाप्पा मागं घालवू नगंस”

बाळू मोरेन पुन्हा एकदा रेडीवरून नजर फिरवली. त्याच्या डोळ्यांची पाखरं पुन्हा रेडीवर रुतली. मालच हुता तसा.

“म्हाळाप्पा..बघ बाबा. चल हाजार वाढवतो...त्रेचाळीस देतो. लक्ष्मीला आसं मागं सारूनी” बाळू मोरेचा हात तसाच पुढं.

“अं..हं.” म्हाळाप्पा काहीच बोलेना.

“बघ तुजी मर्जी...आजचा दिस उद्या न्हाय. रेडी येली की मारकेट जातंय.” बाळून पचकन् पानाची पिचकारी मारली. खालेल्या पानाचा चोथा बोटाच्या आकड्यानं बाहेर काढला अन् पायताण वाजवत निघून गेला. रेडी आवाजाला

लै सावध. बाळू मोरेच्या चढऱ्या आवाजानं ती बावरलेली. तो जाताच तिनं शेपाट हालवलं आणि रवतीला बसली.

यल्लवानं लांबनंच बाळू मोरे छपराजवळ बघितलेला. तिच्या डोक्यावर भांगलणीच्या वैरणीचं गटुळं होतं. तिनं गटुळं छपराच्या सावलीला टाकलं तसं पाटंनं दोरीला वड दिली. ती डोक्यावरल्या चुंबळीचा पीळ काढत म्हटली,

“न्हवं.. बाळू मोर्च्या कशाला वं आलता?”

“रेडीसाठीच की!”

“त्येला मी न्हेला जाळायला नदीला. त्येला वं कशाला दावलीसा रेडी.. लै वाईट माणूस..घुबडागत नदार हाय नुसती. बायका सांगत्यात नव्हं तेचं कारनाम.” यल्लवा संतापलेली.

“म्या न्हाईच म्हणतुय..उगं बळंच गळ घालत हुता त्यो. त्येचा धंदाच त्यो. म्या न्हाय ध्यान दिलं त्येच्याकडं.” म्हाळाप्पा म्हणाला.

“आवं रेडी याला झाल्या.. रेडी दिष्टावंल.”

गटुळ्यातनं हाराट गवात दावणीत इस्काटत यल्लवा म्हणाली.

एव्हाना संध्याकाळ झाली. झावळं पडायच्या वेळेला रेडीची उठबस वाढली. तसं यल्लवानं छपराबाहेरच्या चुलीवर पाणी तापवलं. तासाभरानं पांटूळ फुटलं. म्हस व्याली. पैलारू असल्यानं त्रास झाला. म्हशीला रेडी झालेली. म्हाळाप्पानं रेडीच्या तोंडात मिठाचा खडा बांधला अन् रेडीला म्हशीपुढं ठेवलं. रातीचं वार पडली. मूग-ज्वारी-बाजरी शिजवून म्हशीला खाऊ घातली. कुञ्चाच्या भीतीनं म्हाळाप्पा तिथंच लिंबाखाली झोपला.

चार दिवस म्हशीचा चीक काढला. गावातल्या देवळासमोर दगडावर चिक घातला. पहिल्या दुधाची दिपंत धरली. त्याचं तूप देवळातल्या समईत घातलं. म्हाळाप्पा धारंला बसला की, म्हस पान्हा घालायची. कासंचं सड लोण्यागत मऊशार व्हायचं. म्हशीनं सकाळ वक्ताला सहा लीटर आणि संध्याकाळी वक्ताला चार लीटर दूध दिलं. मेंद्राच्या दुधागत घटमूट दूध निघायला लागलं. दुधाची फॅट चांगली लागायची. रतीबाचं पुस्तक म्हाळाप्पाच्या हातात आलं. तसं त्याला बँकेची ठेव पावतीच हातात ठेवल्यागत झालं. दुधाची किटली सायकलच्या हँडलला लावल्याबोरेबर आपण गावातील मोठा जमीनदार असल्याचा भास म्हाळाप्पाला झाला.

म्हशीला रेडकू होऊन आज आठवडा झालेला. कधीतरी बाजारहाटासाठी माळवाडीत जाणारा म्हाळाप्पा आता सकाळ संध्याकाळ माळवाडीत जाऊ लागला. सायकलच्या साटव्यात पेंडीचं पोतं टाकून आणू लागला. म्हशीचा वैरण-पाणी आणि निगरीणीत त्याचा दिस जायचा.

नित्यनेमानं म्हाळाप्पा धारंला बसला. बारक्या डिचकितल्या गरम पाण्यानं कास धुतली. एवढ्यात छपराच्या मागनं सावताच्या विहिरीवर सुरुंग उडवायला जाणाऱ्या ट्रॅक्टरच्या आवाजानं म्हशीनं कान टवकारलं. पाय उचलला. म्हाळाप्पा उभा राहिला. म्हशीच्या शिंगाजवळ चोळू लागला. ट्रॅक्टर गेला तसं म्हाळाप्पा धारंला बसला. धार काढली. म्हशीपुढं भरडा ठेवला. रेडकू म्हशाला पेलं. त्याला पुन्हा मेढीला बांधलं. म्हाळाप्पानं शेळीच्या पाटला वैरण टाकली अन् म्हाळाप्पा छपरात गेला. यल्लवाचा स्वयंपाक झालेला. रोजगाराला जायच्या अगोदर यल्लवानं भाकरी आमटीबरोबर खाली. म्हाळाप्पानं सकाळीची न्याहरी केली. तो बाहेर आला. म्हशीनं शेणाचा पव टाकलेला. त्याने पो उचलून उकिरड्यात टाकला. हात धुण्यासाठी तो बरेलजवळ गेला. एवढ्यात सावताच्या विहिरीजवळ कुत्रं भुंकायला लागलं. तसं म्हैस बावरली. तिनं कान टवकारलं. क्षणात सावताच्या विहिरीत सुरुंग उडला. धाडृृ धाड... म्हस बिथरली. पाट वराडली. पुन्हा धाडृृ धाड सुरुंग उडला. म्हशीनं खुटाच उपसला. धाड..धाड दोन-तीन सुरुंग एकापाठोपाठ उडले. तसं म्हस अजूनच बिथरली. रस्त्याच्या बाजूचा तळवट फाटला. पुन्हा सुरुंग उडला. म्हैस उदाळली. रस्त्यावर आली.

“होृृ होृृ हैक..हैक” करता म्हाळाप्पा म्हशीच्या मागं पळाला. कर्णकर्कश ब्रेकचा आवाज सुरुंगाच्या आवाजात विरुन गेला. तोपर्यंत म्हैस मोटार कारच्या बॉनेटला थडकलेली. बॉनेट चेपलेलं. गाडीच्या जोरदार धडकेनं म्हैस रस्त्यावर पाय फासटून पडलेली. म्हशीच्या बरगड्या मोडलेल्या. म्हशीनं वितभर जीभ बाहेर काढलेली. पोटाजवळ रक्तस्त्राव झालेला. म्हशीनं तोंड पसरलेलं. ती थरथरलेली.

म्हाळाप्पानं म्हशीची अवस्था बघितली. त्याच्या काळजाचा ठोका चुकला. काय करावं ते कळेना. धरती ठाव देईना. यल्लवाचा आक्रोश तर काळीज कातरत होता. वस्तीवरली माणसं गोळा झाली. मोटारचालक सुटाबुटात

होता. तो आपली बाजू मांडत होता. मध्येच इंग्रजी शब्द घुसडत होता.

“हे बघा.. मी माझ्या लेफ्ट साईंडने ड्रायव्हिंग करतोय. इमिजेटली म्हैस आडवी आली. मी बघा किती हार्डली अर्जंट ब्रेक मारलाय. माझ्या बॉनेटचं नुकसान झालंय. ते कोण देणार?”

रस्त्यावर गर्दी वाढली तसा म्हाळाप्पा भांबावला. त्याच्या तोंडून शब्द फुटेना. त्यानं फक्त हातानंच खुणवलं, ‘गाडी जाऊ द्या.’ मोटारचालक तणतणत निघून गेला. म्हस उठता उठना. खूप प्रयत्न केला. पण म्हस जागा सोडायला तयार नव्हती. शेवटी वस्तीवरील लोकांनी पोटाखाली कळाक घालून तिला रस्त्याच्या कडेला छपराकडे ढकलली. कुणीतरी जनावरांच्या डॉक्टरला बोलवलं. डॉक्टरांनी दोन इंजेक्शन खुपसली. एक सलाईन लावली. पाचशे रुपयाची हिरवी नोट खिशात टाकून डॉक्टर निघून गेला.

रेडकू ओरडायला लागलं तसं म्हैस रेकायला लागली. ती बिथरलेली. घाबरलेली. तिला अनंत वेणा होतेल्या. पाय ताठ करून ती झाडतेली. उन्हाचा ताव वाढला तसं म्हाळाप्पानं पाण्यानं भिजलेलं पोतं म्हशीच्या अंगावर टाकलं. म्हाळाप्पा अगतिक नजेरेन तिच्याकडे पहातेला. क्षणात म्हशीनं मान टाकली. तसं यल्लवा कपाळ बडवायला लागली. घरचा कर्ता गेल्याचं दुःख तिला झालं.

म्हाळाप्पानं आवंढा गिळला अन् छपराच्या कुडाला लावलेली सायकल घेतली. त्याने सायकलचा पॅडल मारला. रेडीच्या सगळ्या आठवणी डोळ्यासमोर दिसू लागल्या. डोळ्यातल्या अश्रूंची धार तुटेना. तो डेअरी मालकाजवळ आला. घडली हकिकत सांगितली. डेअरी मालक मोठं पैसेवाला माणूस. पण माणूसपण हरवलेला.

“हे बघ म्हाळाप्पाृृ तू रोजगारी माणूस. तुझा इथं गाव ना ठाव-ठीकाणा. पण बामण मध्यस्थी म्हणून आणि तुझी म्हस जातीची म्हणून तुला पैसं दिलं. पैसं आणि पैशाचं व्याज थांबत न्हाय.”

“पर मालक.. ऐकून तर घ्या.” आर्जवाच्या सुरात म्हाळाप्पा म्हणाला.

“तुझं रे काय ऐकून घ्याचं..तुझी म्हस जगो अगर मरो, मला त्याच्याशी काय देण घेण न्हाय. माझं पैसं कवा टाकतोय बोल. माझं पैसं बुडवायच्या नादाला लागू नकोस.”

“मालक, मी मेलो तरंच तुमचा एकादा रुपाया

बुडंल. कुणाच्यातबी चाकरी न्हातो, सालगडी न्हातो पण तुमचं पैसं चुकतं करतो.” म्हाळाप्पाच्या डोळ्यात तळं जमलं.

म्हाळाप्पा डेअरीतून निघाला तो थेट गावाबाहेरच्या वस्तीकडं. म्हाळाप्पा वस्तीवर पोहोचला तसं कुत्री भुंकायला लागली. डगरीच्या बाजूला म्हादा दोरी वळत बसलेला. त्याला म्हस मेल्याचं सांगितलं. तो थोडावेळ थांबला. एक उसासा घेत म्हटला,

“म्हाळाप्पा लैच वाईट झालं. तू माझ्या वळखीचा म्हणून लै काय सांगत न्हाय. तुजी म्हय उचलायची म्हंजी माणसाचा आजूरा आला. बैलगाडी भाड्यानं सांगाय पायजे. रूपये सातशे द्याया पाहिजेत. तर येतो. आता धंद्यात काय चव न्हाय राह्यली. कातड्याला तर आता दर न्हाय राहिला पयल्यागत.”

“म्हंजेऽ म्हादा तु म्हशीचं कातडं काढणार?”
म्हाळाप्पा कातर आवाजात म्हणाला.

“मग? कॅनेलाव म्हस टाकल्यावर कुत्री..कोल्हं

‘तर मग आम्ही रापीनं कातडं काढतो. दोन चार दिसात गावची कुत्री पार भुगा करत्यात जनावराचा. पुरायला लागंत न्हाय’

म्हाळाप्पाला पुढचे शब्द ऐकवेनात. त्यां सायकलवर टांग मारली. जीव तोडून तो पॅडेल मारू लागला. त्याच्या डोळ्यांसमोर पैसं, कुत्री, कातडं हे शब्द फिरायला लागले. त्याला गरगरल्यागत झालं. तो छपराजवळ आला. त्याचं अंग तापलेलं. हात थरथरत कापतेला.

‘कातडं सोललेली लालभडक म्हैस’ डोळ्यांसमोर पिंगा घालू लागली. म्हाळाप्पाला बघताच रेडीनं दोरीला वड दिली. ती ओरडायला लागली. म्हाळाप्पा छपरात गेला. ताटलीत पीठ घेतलं, त्यात मीठ घातलं. पाणी ओतलं. रेडकाजवळ ठेवलं. रेडकू म्हाळाप्पाचं हात चाटू लागलं. म्हाळाप्पा उठला. त्यां मावळतीला बघितलं. लिंबावर कावळा ओडत होता. म्हाळाप्पा छपरात गेला. त्यां खोरं आणि टिकाव हातात घेतलं. यल्लवा जीव नसल्यागत त्याच्यामागं चालू लागली..

अनुभव....

तू पहिली दारू सोड

ते गाव पोलगाव! चार दोन घरातील जटाधारी क्षियांना समजून सांगितल्यानंतर मी आणि माझे विद्यार्थी मागासवर्गीय वस्तीमध्ये गेलो. ती बाई दारातच उभी होती. ती यलूम्माची भक्त होती. प्रतिवर्षाला सौंदर्तीच्या यात्रेला जाणे, लोकांना यात्रेची आणि यलूम्माची महती पटवून देणे, अंगात आणून कोणाच्या आजारावर उपाय सांगणे हा तिचा नित्याचाच धंदा. अंगात येण्यापूर्वी भेसूर अशी किंकाळी तिच्या तोंडून बाहेर पडत होती. तिच्या किंकाळीला गावातील आणि घरातील नव्यासहित सगळे लोक घाबरत होते. मीही कोणी तरी वेगळी आहे, हा अहंकार तिच्या मनात दाटलेला होता. त्यामुळे सगळे लोक तिला टरकून होते. त्याच घरी आम्ही निघालेलो आहोत, हे पाहून आता काय घडणार याची सगळ्या लोकांना उत्सुकता लागली होती. हळूहळू गावातील लोक आणि बायका सुद्धा आमच्या पाठीमागून येत होते. मी त्या बाईच्या दारात उभे राहून माझ्या रांगड्या भाषेत म्हणालो, “मावशी, अहो! त्या आजच्याला कोणीतरी एक मोठा माणूस आला. त्यानं यलूम्माची परवानगी काढली म्हणे आणि तो जटानिर्मूलनाचे काम करत आहे. तुमच्या गावातील दोन तीन बायका जटानिर्मूलनास तयार झाल्या. आता शिबिरामध्ये त्या बायका आपापल्या जटा सोडवून घेणार आहेत. तुम्ही जटा निर्मूलन करून घेणार का?” हे शब्द उच्चारण्यापूर्वी तिच्या तोंडून भेसूर अशी किंकाळी बाहेर पडली. लाईटचा शॉक बसावा तसा मला शॉक बसला. एकदम माझ्या अंगावर शहरे आले. आणि माझ्याही तोंडून अभावितपणे अशीच किंकाळी बाहेर पडली. मी एकपट तर हा दादाप्पा दसपट! माझ्या किंकाळीमुळे तिच्यावर प्रेशर आल्याची मला जाणीव झाली. तो माझ्या कार्याचा मला विजय वाटतो. अंगात आणून तिने हा, हाँ, हा, हाँ करत नाचायला सुरुवात केली. आजूबाजूचे लोक आता काय घडणार हे पाहण्यासाठी उत्सुक होते. लोक न बोलवताच जमा झाले, ही माझ्या दृष्टीने एक पर्वणीच होती. या संधीचा पुरेपूर फायदा घ्यायचा, असा क्षणार्धामध्ये मी निर्धार केला.

डॉ. नवनाथ शिंदे
आजरा
९४२०५८३१२४

त्या बाईचे अंगात आणून नाचणे, हा हाँ करणे, कधी कधी एका जागेवर बसून सगळे अंग, डोके, मान हलविणे, डोळे वटारून पाहणे वगैरे! वगैरे! अशा नाना प्रकारच्या युक्त्या ती आम्हाला हाकलून लावण्यासाठी करत होती. परंतु माझ्या नजरेला नजर भिडवण्याचे सामर्थ्य तिच्या जवळ नव्हते. तिच्या शरमिंदेपणाची जाणीव मला होत होती. तिचे सगळे नखरे आणि नाटकं अचूक ओळखल्यानंतर मी लोकांच्या समोर बोलायला सुरुवात केली. त्याचे सभेमध्ये रूपांतर झाले, हेही मला कळले नाही. त्यावेळी संत गाडगेबाबा माझ्या मदतीला धावून आले आणि त्यांच्यावर माझे आख्यान सुरु झाले.

“मायबापहो, संत गाडगेबाबांचे नाव तुम्हा सर्वाना माहीत आहे. गाडगेबाबा मोठे की, जिच्या अंगात आता देवी आली ती बाई मोठी?” लोकांनी न बोलताच ‘गाडगेबाबा मोठे’ असा प्रतिसाद दिला. लगेच माझ्या किर्तनाला सुरुवात झाली, “मायबापहो, ज्यानं ही पृथकी पैदा केली, वरती आकाशाचं छत बी टांगलं, त्यामंदी चांदण्याबी लटकवून दिल्या. ज्यानं आपलेसाठी पाऊस पैदा केला, थो देव माणसाचे अंगात येईल कसा बाप्पा? देव अंगात येणेचे कामी लंबर पहिला बायकांचा! देव अंगात आले अन् बायका नाच्याले लागले, की त्याहीले रस्ताबी परूत नाही नाच्याले! ढोल ताशावालेच्या डांगन्या अंग करून वाजविते त्या तालावर ही नाचते. पण समूरच्या बाजूनं शिंग हालवित एखादी मस आली, शिंग मारील, मसले रस्ता मोकळा! पांग पांग करीत मागून मोटार आली अंगावर घालील मोटारीलेंबी

रस्ता मोकळा! अगर भाँ, भाँ करत चार दोन गाढवं आली तर टापा मारतील, गाढवलंबी रस्ता मोकळा! अजी मायबाप, ज्या देवाले मसीची, मोटारीची अन् गाढवाची भीती वाटते (मी मोठ्याने म्हणालो) थो देव खरा की खोटा? लोकांनी एकदम मोठ्या आवाजात ‘खोटा’ असे म्हणून उत्स्फूर्त प्रतिसाद दिला. माझे किर्तन चालूच! “माय बापहो! अंगात येणारे देवमंदी बी लंबर हाय लंबर! आन् याही मंदी पहिला लंबर साती आसरा आन् आठवा मसूबा! ह्याले खायाले काय लागते बाप्पा? आंडं चालत न्हाय, कोंबडं चालत न्हाय, बकरू चालत न्हाय, ह्याले लागते आटकूर मेंढी! आटकूर मेंढी मंजी गाभण मेंढी! त्या मेंढीचं मुंडकं कापलेलं! (समोर बोट करून) ते देवीसमोर ठेवलेलं. तिच्या पोटातलं पिलू काढून त्याचेबी मुंडकं कापलेलं तेबी देवीसमोर ठेवलेलं! निवद बोनं देवीसमोर ठेवलेलं! आन् ही बाई अंगात आणून समोर बसलेल्या माणसाच्या अंगातलं भूत काढतेय! आन् बापडी तुमासारखी भोळी भाबडी माणसं ही भूत कशी काढतेय म्हणून हिच्याकडं बघत्यात! माणसं हिच्याकडं बघत्यात! हिचं लक्ष देवीकडं! तिकडच्या बाजूनं एक कुत्रं तरुक तरुक करीत येतं, देवीसमोर ठेवलेलं मुंडकं कानाला धरून घेऊन जाणार! त्या मुंडक्यावर हिची मालकी! आता कुत्रं जर मुंडकं घेऊन गेलं तर माहं संध्याकाळचं कसं होणार? हिचे जीव कासावीस झाला! बरं! अंगातलं बंद करून कुत्राले ‘हाड’ म्हणायला जाईन तर, लोक म्हणत्याल, ‘बघा, हिच्या अंगात देवी खरी का खोटी?’ हिचे जीव कासावीस झाला. तिनं समोर बघितलं, तिचं दहा वर्षाचं ‘बबन्या’ नावाचं पोरां समोरच उभं! अंगात आणता आणताच बबन्या मुंडकं! हाँ, हू बबन्या मुंडकं! बबन्या मुंडकं! असे म्हणत होती. बबन्या मनात म्हणाला, “माझी माय मुंडकं मुंडकं काय म्हणते?” त्यानं समोर बघितलं तर कुत्रं! बबन्या पळत गेला. त्यानं कुत्राला दगूड मारला. कुत्रं पळून गेलं. बबन्यानं मुंडकं कानाला धरलं! आन् मायीकडं घेऊन यायला लागला. तवा हिला वाटलं! आताबी माझं भांडं फुटल्याशिवाय राहणार नाही. आता कशी करूं, आता काय करू? तिनं अंगात आणता आणताच हाँ, हूँ, हाँ, हूँ बबन्या तिथंच। हाँ, हूँ बबन्या तिथंच! बबन्या मुंडकं तिथंच ठेव. बबन्यानं मुंडकं तिथंच ठेवलं, तवा तिचा जीव शांत झाला. अजी मायबाप, जो देव बकन्याचे मुंडके पायी आन् निवद बोन्यापायी लबाड बोलतो थो देव खरा की खोटा बाप्पा? लोकांनी उत्स्फूर्तपणे

मोठ्याने “खोटा” असे म्हटले. त्या बाईच्या एकदम कानठळ्या उडाल्या. तिला माझ्यासोबत काहीतरी बोलायचे होते. पण सर्वासमोर ती बोलू शकत नव्हती. तिची असहायता आणि अपराधित्वाची जाणीव मी अचूक ओळखली होती.

गावातील लोक एवढं प्रभावित झाले, की त्याच दिवशी त्यांनी माझ्या गाडगेबाबांच्या एकपात्री प्रयोगाची तारीख निश्चित केली. गावामध्ये दवंडीच दिली की, “पंधरा दिवसानंतर आपल्या गावात गाडगेबाबा अवतरणार आहेत हो...!” दरम्यानच्या काळात शुक्रवारच्या बाजारामध्ये त्या बाईची आणि माझी भेट झाली. तिने आपल्या व्यथा सांगताना ती म्हणाली, “मी भेसूर अशी किंकाळी ठोकली, की नवरासुधा माझ्या पाया पढू लागतो. जो नवरा दारू पिऊन वारंवार मला शिवीगाळ करतो, मारहाण करतो, वाईट बोलतो, माझ्या माहेरच्या लोकांची आबू काढतो, त्यालाच मी अंगात आणून पाया पडायला भाग पाडते.” पुढे ती बाई म्हणाली, “सायब, एकदा का माझ्या तोंडातून किंकाळी बाहेर पडली, की पुढं काय व्हतं, हे मलाबी कळत नाही हो!” त्याच क्षणाला मी अचूक ओळखले, की अंगात आणते हे जसे नाटक आहे तसेच ती एक मानसिक विकृतीही आहे. त्या बाईला, ‘मी तुला उपाय सांगतो, तुम्ही नवरा-बायको मुलाबाळांसहित उद्या कार्यक्रमाला या’ असे म्हणून मी त्या बाईचा निरोप घेतला.

कार्यक्रमाची तारीख ठरल्याप्रमाणे मी पोळगावला गेलो. तरुण मंडळांनी कार्यक्रमाची जय्यत तयारी केली होती. लाईट आणि माईकची उत्तम व्यवस्था होती. कार्यक्रम चालू असतानाच माझे तीन वेळा कपडे बदलतात. तारूण्यामधील गाडगेबाबा, उद्विग्न अवस्थेतील गाडगेबाबा आणि परिपक्व अवस्थेतील गाडगेबाबा म्हणजेच किर्तन करणारे गाडगेबाबा साकार केलेले आहेत. दीनदुबळ्यांची दुःखे गाडगेबाबांनी वेशीवर टांगली. त्यांच्या दुःखांना वाचा फोडली. मुळात गाडगेबाबांची नाळ सर्वसामान्य माणसांसोबत जुळलेली होती. त्यामुळे माझा कार्यक्रम ताबडतोब ग्रामीण लोकांच्या हृदयाचा ठाव घेतो. आपल्या किर्तनातून गाडगेबाबांनी अज्ञान, अंधश्रद्धा, जातीयता, हुंडा प्रथा यावर प्रहार तर केलेच, परंतु मी गाडगेबाबांसारखीच अंगात आणण्याची हुबेहुब नक्कल करतो. लोक हास हास हसतात. अंगात येणे हे कसे नाटक आहे हे सर्वांना पटले. आणि ज्या

बायकांच्या अंगात देवदेवता येतात, त्यादेखील शरमिंद्या झाल्या, हे मला अनुभवाअंती कळले.

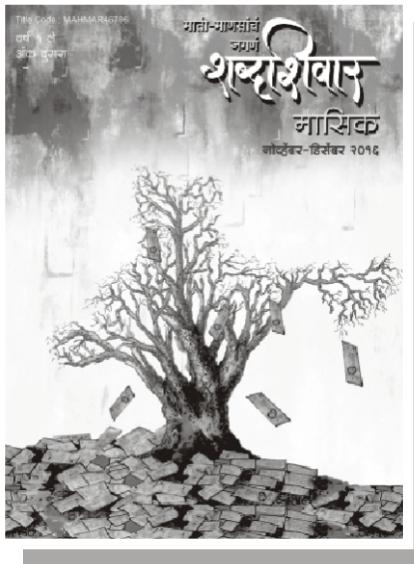
मी प्रत्यक्ष कीर्तनामध्ये अंगात आणून दाखवितो. त्याचप्रमाणे दारूच्या व्यसनाने कुटुंबावर किती वाईट परिणाम होतात हेही गाडगेबाबांचीच नक्कल करून दाखवितो. परंतु माझी नक्कल माकडी वळणार कधीच गेली नाही. कारण मुळातच गाडगेबाबांसोबत माझी नाळ जुळलेली होती. कीर्तनामधला एक भाग तुम्हाला सांगतो, ‘मायबाप, बामण, मारवाडी, गुजर हे लोक दारू पिते बाप्पा ? गुजर दारू पिऊन रस्त्यावर पडलेला पाहिला बाप्पा ? ‘नाही !’ मारवडी दारू पिऊन स्टँडवर पडलेला पाहिला ? ‘नाही !’ का बामण दारू पिऊन कचेरीमंदी पडलेला पाहिला बाप्पा ? ‘नाही !’ हे लोक डोकं चालवतील, पैसा कमावतील, बिल्डिंगा बांधतील, रूमा भाड्यानं देतील, आन् बायका पोरं मोटारीमंदी बसून फिरायला जातील ! आन् हे आपलं... ! लेकाचं बायकूपरती आन् पोरांपुरती ह्याले साधी झोपडी बांधायची आक्कल न्हाय ! का ? का ? हे दारू पिते दारू ! ‘काय पिते ?’ दारू पिते दारू ? अजी ! थ्या दारूची अशी घाण येते, अशी घाण येते, की आपल्या नाकातले सगळे...किंडे मेलेबगर राहात न्हाय, तरीबी हे दारूच पिते, मुलांनो ! ज्याचे बाप दारू पिते ना, थो बाप नाही बाप ! वैरी हाय वैरी ! जा त्याचे अंगावर, पकडा त्याची शेंडी, काढा पायातला बूट, आन् आसा बडवा, आसा बडवा की धोतरामंदी फरसाकडे केले बगर थ्याले सोडूच नका, तर तुमी मुलं, नाही तर तुमालेबी मी धनगराची मेंदरं म्हणेन बाप्पा. माहे आया-बहिर्णीनो ! तुमी आपले नवव्याची देव समजून पूजा करा, देव समजून पूजा करा, पण कवा ? थ्याचे अंगात देवाचे गुण असतील तवा ! थो जर रोजच उठला, दारू पिऊन आला, वकला आन् चुलीपाशी येऊन बसला, की घ्या चुलीतली गरम गरम राख ! कोंबा त्याचे तोंडात, आन् थ्याले म्हणा, घे तुझी महापूजा, तर तुमी पतिव्रता ! तर तुमी पतिव्रता ! बापहो ! हे दारूने करोडपतीचा खाना खराब केला. पोरांबाळांवर भीक मागायची पाळी आली. हे दारूचे नादाले लागू नोका, हे दारूचे नादाले लागू नोका !

गाडगेबाबांच्या कार्यक्रमाचा लोकांच्या मनावर जबरदस्त प्रभाव पडला. मी कपडे बदलतो न बदलतो तोच फक्त पाच मिनिटाच्या अवधीत कोणी पाच रुपये, कोणी दहा रुपये, कोणी पन्नास रुपये असे एकूण चारशे पन्नास रुपये

लोकांनी जमा केले. मला स्टेजवर बोलावून घेऊन त्यांनी माझा सत्कार केला आणि माझ्या हातात पैसे देऊ लागले. त्यावर मी म्हणालो, “हे काय ?” लोक म्हणाले, “सर, ही रक्कम आम्ही सर्वांनी मिळून जमा केली.” कोणाचेही, कधीही पैसे न घेणारा मी ! परंतु मला त्यांच्या निष्पाप वृत्तीला धक्का देण्याचं धाडस होईना. ताबडतोब मी म्हणालो, “बरं हे पैसे तुम्ही शिंदेला दिले की गाडगेबाबाला ?” लोक म्हणाले, “गाडगेबाबाला.” मग गाडगेबाबा ज्या कामासाठी या पैशाचा वापर करत होते त्याच कामासाठी मी या पैशाचा वापर करतो, याची मी तुम्हाला हमी देतो.” असे म्हणून त्या रकमेचा स्वीकार केला. पावती पुस्तक छापले. त्यावर ‘सदर रकमेचा विनियोग मी सामाजिक कामासाठीच करत आहे याची हमी देत आहे’ असा मजकूर लिहिला. गाडगेबाबांच्या प्रयोगाचे लाखो रुपये मानधन मिळाले. त्याचा विनियोग मी रंजल्या गांजल्यांसाठीच केला.

माझ्या मित्रांनो, तुम्ही मला दहा रुपयाचा खुर्दा करून दिला आणि मोजायला लावले तर मला तो खुर्दा मोजायला दहा दिवस लागतील. दहा दिवसांनंतरही गणित चुकलेलेच ! असला मी ! परंतु गाडगेबाबांच्या पै पैचा हिशेब माझा तोंडपाठ आहे. एवढेच नाही तर गाडगेबाबांच्या पैशाचे काय केले याचा जबाब भारतातील कुठलाही माणूस मला विचारू शकतो. कार्यक्रम संपल्यानंतर मी आजन्याला येण्याची तयारी करतो न करतो तोच दोन चार गावकरी आले आणि म्हणाले, ‘सर ! सर ! त्या घरात दोघा नवरा-बायकोची तुंबळ भांडणं लागली. अगोदर तिकडे चला ! ताबडतोब मी त्या घरात गेलो. माझ्याकडे पाहून नवरा तावातावाने म्हणाला, “साहेब ! आता तुम्हीच कीर्तनामध्ये सांगितले, की जटा वाढविणे आणि अंगात आणणे थोतांड आहे ! मी हिला म्हणालो- आता इथून पुढं अंगात आणायचं बंद कर, जटा कापून टाक, मग माझं काय चुकलं ?” त्यावर बायको पुढे म्हणाली, ‘सायेब ! ह्या दारूमुळं घरादाराची आन् बायका पोरांच्या जीवनाची राखरांगोळी होते हेबी तुम्हीच सांगितलं ! मी म्हणाले पहिली तू दारू सोड, मी अंगात आणायचे बंद करते. जटा कापून घेते. माझ्या मित्रांनो ! हा माझा नाही तर माझ्या गाडगेबाबाचा विजय आहे. त्यानं दारू सोडली, तिने जटा कापल्या. अंगात आणायचं बंद केले. आज त्यांचा संसार सुखी आहे.

प्रतिक्रिया

शब्दशिवारचा ऑक्टोबर २०१६ चा अंक मिळाला. धन्यवाद. मंगळवेळ्यासारख्या एका छोट्याशा तालुक्यातून इतका सुंदर व दर्जेदार अंक काढण्याचा आपण संकल्प सोडलात म्हणून आपले विशेष अभिनंदन!

अंक सर्वच दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. आकार, मांडणी, लेख, संपादकीय सर्व काही.

माझे स्नेही डॉ. आ.ह.साळुंखे यांचा लेख ‘त्यांना सावलीत वाढवू नका’ खूपच अप्रतिम असा आहे. त्यांच्या प्रत्येक पुस्तकाचा मी वाचक आणि खरेदीदार आहे. त्यांना आपण लिहत केलंत, ही विशेष बाब. आता यापुढे प्रत्येक अंकात त्यांनी लिहावे असा आग्रह.

माझे दुसरे स्नेही डॉ.द.ता.भोसले यांचा लेख मनाला भिडणारा असा आहे. कवितेचे तुमचे दालन खूप समृद्ध व दर्जेदार असे आहे. सुनीता झाडे या नव्या कवयित्रीचा परिचय या अंकामुळे झाला. फ.मुं. तर माझ्या घरच्यासारखे आहेत. इतर कवींच्या कविता खूप अस्वस्थ करून गेल्या.

‘पाला’ या लघुकथेचे लेखक कदम यांचेही अभिनंदन!

पुढील काही दिवसांत मी वार्षिक वर्गणी पाठवून देईन. जर अंकाचा

आकार थोडासा कमी केलात, तर आणखीन मजकूर यात देता येईल. मंगळवेळ्यासारख्या ठिकाणी इतकी अप्रतिम निर्मिती होईल यावर विश्वास बसणे कठीण आहे. मुद्रण, नीट-नेटकेपणा व निर्दोष छपाईबद्दल आतापर्यंत पुण्याची एकाधिकारशाही होती. व याचा त्या मंडळींना अहंकार देखील होता. आपण या अंकाद्वारे त्या अहंकारालाच आव्हान दिलेले आहे. आपले पुन्हा-पुन्हा अभिनंदन.

स्नेह व सहयोगाच्या अंगाने अंकनिर्मितीत ज्यांचे ज्यांचे सहकार्य लाभले, त्या सर्वांचे अभिनंदन!

स्नेह असावा,

डॉ.सूर्यनारायण रणसुभे-९४२३७३५३०३

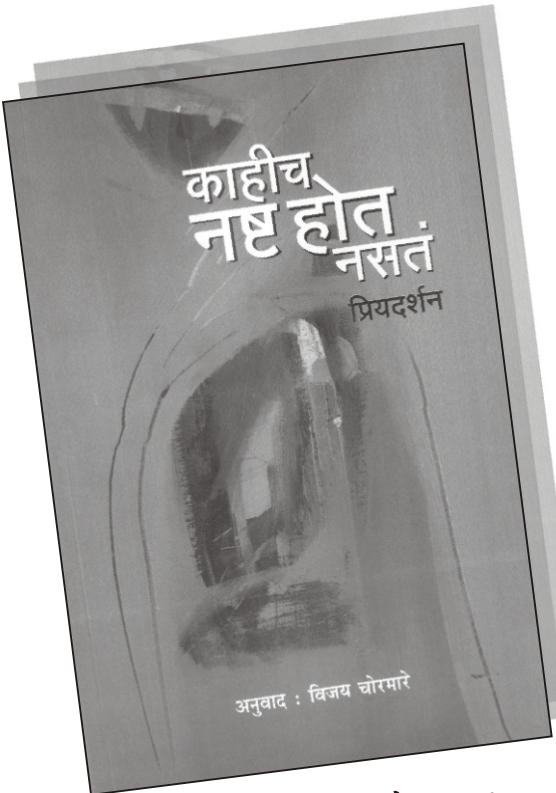
प्रिय इंद्रजित,

‘शब्दशिवार’चा अंक नुकताच हातात पडला. चांगल्या साहित्याचे चांगले दिवस सुरु होण्याच्या काळात अशा चांगल्या मासिकाची आवश्यकता होतीच. ‘शब्दशिवार’ फार नेमक्या वेळी सुरु करून नेमके साहित्य हेरून नेमका अंक झाला आहे. ‘मुक्तशब्द’ या नियतकालिकाचे संपादकीय फार अभ्यासपूर्ण असते, त्यानंतर तुझ्या अंकातील कवितेसारखं काळजाला धरून हलवून सोडत. कविता विभाग कवीचा सन्मान करून सजल्यासारखा फारच आवडला. नाही तर कवितांच्या गर्दीत कवी स्वतःची आपली कविता धुंडीत बसतो. ‘कविता हे एक प्रकारे कवीचं आत्मचरित्रच असतं’ यातले प्रभाताई गणोरकर यांचे मौलिक विचार कवी असणाऱ्यांना खूप काही शिकवून जातात. डॉ.आ.ह. साळुंखे यांचं शब्दधन भावलं. योगिनी सातारकर-पांडे यांच्या कविता आवडल्या. प्रसिद्ध ग्रामीण लेखक भास्कर चंदनशिव यांचा अनुभव काळजाला चटका लावून गेला.

इंद्रजित, तू मातीमाणसांचं जगणं अगदी जवळून पाहिलं, त्यास तुझ्या अंकात स्थान दिलं. तुझे खूप खूप आभार. अन् सशक्त मासिक घेऊन साहित्यप्रवाहात दाखल झालास... तुझे खूप अभिनंदन!

तुझा मित्र

ऐश्वर्य पाटेकर-७५८८०९६५५९

वेचक आणि वेधक

काहीच नष्ट होत नसतं – प्रियदर्शन

अनुवाद – विजय चोरमारे

शब्दालय प्रकाशन

मूल्य – १६०/-

हिंसा, शोषण, चंगळवाद, स्वार्थ या सगळ्यांच्या कोलाहलानं गजबजलेल्या आजच्या अस्वस्थ काळात प्रियदर्शन या समकालीन हिंदी कवीच्या कविता आश्वासक आधारासारख्या आहेत. ही कविता संवेदनांचं कृत्रिम प्रतिमांकन न करता अनुभवाच्या थेट अभिव्यक्तीतून आकारते. रोजच्या जगण्यातल्या साध्या अनुभवांमधल्या वैशिकमूळ्यांना स्पर्श करते. ती ढोबळ अर्थांविधानात्मक नाही, तर संवेदनात्मक आहे. छोट्या शहरामधल्या मध्यमवर्गीय जगण्याचे ठोस संदर्भ असलेली ही कविता साध्या, वरवर गद्यप्राय वाटणाऱ्या लर्यांचा भेदक वापर करते. मूल्यांच्या च्छासानं काळवंडलेल्या जगण्याला सामोरं जाताना ही कविता कवीच्या डोळस आशावादाचंही माध्यम होते. हा आशावाद करुणेच्या भूमीत रुजून आलेला आहे, म्हणूनच त्याची अस्सलता वाचकाला भिडते.

प्रियदर्शन यांच्या कविता मराठीच्या सरहदीत आणून विजय चोरमारे यांनी मराठी कवितेत मोलाची भर घातली आहे. चोरमारे स्वतः संवेदनशील कवी आणि पेशाने पत्रकार आहेत. त्यामुळे प्रियदर्शन यांच्या कवितेत पृष्ठभागाखालून वाहणारे सामाजिक, राजकीय संदर्भ नेमकेपणानं पकडून मराठीत आणणं त्यांना नेमकं जमलं आहे. ही कविता शाब्दिक कसरतीचा मोह टाळून वाचकाशी थेट प्रामाणिक संवाद करते. वाचकाच्या घुसमटीचा शब्द होते. आजच्या काळाची बेचैनी या कवितेतून डोळे उघडून थेट वाचकाशी बोलते. हे मराठीत आणणं जिकिरीचं होतं. कारण त्यात सरळपणाचं रूपांतर सोपेपणात व्हायचा धोका होता. चोरमारे यांनी सजगपणे हा धोका टाळून या कवितेतल्या मूळ संतापाची बूज राखून मराठीत आणल्या आहेत. त्यातली तिडीक आणि संवेदनशीलता मराठीत आणण्यासाठी चोरमारे यांना सापडलेली समांतर काव्यभाषा नेमकी आणि चपखल आहे.

–निखिलेश चित्रे

मंगळवेदा ही संतांची भूमी. महात्मा बसवेश्वर, संत चोखामेळा, कर्ममेळा, कान्होपात्रा, दामाजीपंत अशा अनेक संतांच्या विचारांची आणि कार्याची ही भूमी. मंगळवेदा हे ज्वारीचं कोठार. या शिवारातून, मंगळवेद्याच्या मातीतून शब्दांनी टच्च भरलेलं एक कणीस शब्दशिवारच्या माध्यमातून आपल्या समोर घेऊन येत आहोत. सोलापूर जिल्ह्यातून प्रसिद्ध होणाऱ्या या साहित्यपत्रिकेचे जास्तीत जास्त वर्गणीदार होऊन सहकार्य करावे. आपल्या सहकार्याने आप्हाला हा अंक नियमित व दर्जेदार आपणापर्यंत पोहोचवता येईल.

‘शब्दशिवार’ हे मासिक कुमुदिनी सिद्धेश्वर युले मालक व प्रकाशक यांच्यासाठी श्री. सोमनाथ माळी यांच्या सप्तरंगी ऑफसेट, बँक ऑफ इंडियासमोर, मंगळवेदा येथे छापून गट नं. ८४/२, दामाजी कॉलेजपाठीमार्गे, मंगळवेदा येथे प्रसिद्ध केले.

Printed by Mali Somnath Mahadev, Published by Ghule Kumuddinee Siddheshwar on behalf of Ghule Kumuddinee Siddheshwar and Printed at Saptarangi Offset Printers, Infront of Bank Of India, Murlidhar Chowk, Mangalwedha, Dist.Solapur. 413305 and Published from Gat No.84/2, Behind Damaji College, Mangalwedha, Dist.Solapur. 413305. Editor-Ghule Indrajit Ganpat

कुणाच्या ताटातलं काढून आमच्या ताटात टाका, अशा प्रकारची मागणी कुणाची नाही आणि जोपर्यंत इतरांच्या कोणत्याही न्याय्य हक्कांवर अतिक्रमण घडत नाही, तोपर्यंत समाजातील इतर घटकांनी कोणत्याही प्रकारची चिंता करण्याचं कारण नाही, असं मला वाटतं.

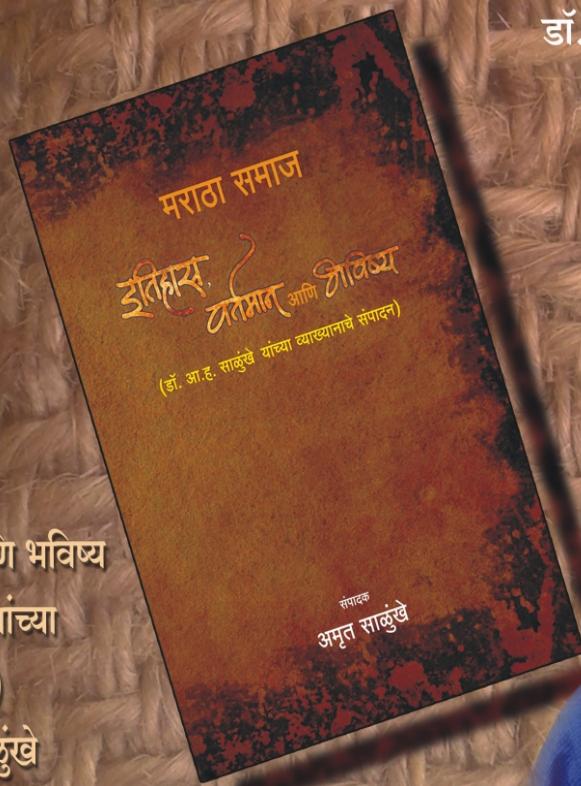
गेल्या काही वर्षांमधे वेगवेगळ्या कार्यकर्त्यांनी जोडण्याचं काम केलं आहे, तोडण्याचं नाही, आणि ते पुढं कोणी करता कामा नये. समाजातल्या सर्व घटकांनी आधुनिक काळाचा विचार करणं हे आवर्जून ध्यानात घेतलं पाहिजे. जोपर्यंत इतरांच्या हिताला कोणताही धक्का लावला जात नाही, तोपर्यंत स्वतःची दुःखं मांडण्याचा, स्वतःच्या अडचणी समाजापुढं ठेवण्याचा,

आमचे हे प्रश्न आहेत असं म्हणण्याचा प्रत्येकाला अधिकार आहे, आणि त्यामुळं त्या बाबतीमधे कारण नसताना कोणत्याही बाजून एकमेकांच्याविषयी किल्मिष निर्माण होऊ नये.

शेवटी आपल्याला एकाच भारतीय समाजात एकत्र रहायचं आहे. याच देशात, याच भूमीवर एकत्र नांदायचं आहे. व्देषानं, तिरस्कारानं आणि तिटकाच्यानं शऱ्ह निर्माण होतील, कोणाचंही भलं होणार नाही.

इतके शेतकरी आत्महत्या करतात, तेव्हा त्यांचं काही दुखणं आहे, हे बघायचंच नाही काय?

डॉ. आ. ह. साळुंखे

मराठा समाज

इतिहास वर्तमान आणि भविष्य

(डॉ. आ. ह. साळुंखे यांच्या

व्याख्यानाचे संपादन)

संपादक - अमृत साळुंखे

लोकायत प्रकाशन, सातारा

मूल्य: ५०/-

शैक्षणिक मासिक

गट नं ८४/२, दामाजी कॉलेजमार्गे
मंगळवेळा, जि सोलापूर ४१३३०५